

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Český egyptologický ústav FF UK v Praze

Diplomová práce

Věra Štěpánová

Kamenné sarkofágy v Egyptě ve 3. tisíciletí před Kristem

Stone Sarcophagi in Egypt during the 3rd Millenium BC

Na tomto místě bych ráda poděkovala především svému vedoucímu diplomové práce Prof. Mgr. Miroslavu Bártovi, Dr. za cenné rady a čas, který mi při zpracování tématu věnoval. Dále Doc. Mgr. Jiřímu Janákovi, Th. D za konzultace týkající se náboženské oblasti tématu. Mé poděkování patří také doktorandským studentům Mgr. Veronice Dulíkové, Mgr. Lucii Jiráskové, Mgr. Kataríně Arias Kytnarové, Mgr. Lence Sukové a Mgr. Marku Dospělovi za ochotu a pomoc při vyhledávání výkresů a fotografické dokumentace z archivu Českého egyptologického ústavu FF UK v Praze. V neposlední řadě bych ráda poděkovala Mgr. Martinu Odlerovi za jeho podporu a kritické připomínky.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 27. 8. 2011

Věra Štěpánová

Abstrakt:

Tato práce se zabývá vznikem a vývojem egyptských kamenných sarkofágů v období Staré říše. Na základě dokumentace nálezů a jejich statistického zpracování se pokouší charakterizovat hlavní diachronní trendy ve vymezených sociálních vrstvách egyptské společnosti.

Klíčová slova:

Sarkofág, Stará říše, pohřební zvyky, zpracování kamene, typologie, ikonografie, diachronní trendy, databáze.

Abstract:

This thesis deals with the origin and development of stone sarcophagi in the Old Kingdom. Based on documentation of finds and their statistical processing aims to characterize the main diachronic trends in specific social classes of ancient Egyptian society.

Keywords:

Sarcophagus, Old Kingdom, burial customs, stone manufacturing, typology, iconography, diachronic trends, database.

Obsah

1	Úvod.....	9
1.1	Místní a časové vymezení	9
1.2	Zkoumané otázky	9
2	Vývoj pohřebních představ na počátku 3. tisíciletí př. K	16
2.1	Vymezení pojmu sarkofág.....	16
2.2	Způsob pohřbívání na počátku 3. tisíciletí	17
3	Písemné prameny	22
3.1	Staroegyptský pojem pro sarkofág	22
3.2	Zmínky o sarkofázích v textech Staré říše	23
3.3	Nápisy na sarkofázích.....	25
3.4	Texty pyramid	31
4	Ikonografické prameny	33
4.1	Výzdoba sarkofágů.....	33
4.1.1	Motiv průčelí palácové fasády	33
4.1.2	Motiv leopardí kůže	34
4.1.3	Motiv Anupa	36
4.1.4	Motiv hlavy a nohou	36
4.1.5	Motiv posvátných očí.....	37
4.1.6	Motiv sedmi posvátných olejů	38
4.1.7	Motiv nepravých dveří	40
4.2	Výroba a transport sarkofágů v reliéfní výzdobě hrobek	42
5	Přírodovědné prameny	45
5.1	Druhy materiálů používané pro výrobu sarkofágů.....	45
5.1.1	Travertin (egyptský alabastr, kalcit)	46
5.1.2	Granit (Žula).....	48

5.1.3	Bazalt (čedič)	50
5.1.4	Droba (břidlice, siltovec, lapis basanites, zelený „schist“)	53
5.1.5	Vápenec	55
6	Archeologické prameny	57
6.1	Výroba sarkofágu	57
6.2	Typologie a morfologie sarkofágů	59
7	Závěry ze statistických údajů	66
7.1	Majitelé sarkofágů	69
7.2	Tituly majitelů sarkofágů	70
7.3	Materiály	71
7.4	Typy víka	74
7.5	Výzdoba	75
7.6	Rozměry, hmotnost a objem vnitřního prostoru	76
7.7	Prostorová distribuce hrobek se sarkofágy	78
7.8	Panovnické sarkofágy	79
8	Závěr	83

Seznam zkratek

ASAE – Annales du Service des Antiquités de l’Egypt, Kairo

ASIPS – Atti della Societa Italiana per il Progresso delle Scienze

BdE – Bobliothèque d’Étude, Institut Français d’Archéologie Orientale, Kairo

BIE – Bulletin de l’Institut d’Egypt; bis 1920: Bulletin de l’Institut Égyptien, Kairo

BIFAO – Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale, Kairo

BMEME – British Museum Expeditions to Middle Egypt, London

CdE – Chronique d’Egypt, Brüssel

CG – Catalog Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Kairo

CRAIBL – Comptes Rendus à l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris

EEF – Egypt Exploration Fund, London

GM – Göttinger Miszellen, Göttingen

HÄB – Hildesheimer ägyptologische Beiträge, Hildesheim

JARCE – Journal of American Research Center in Egypt, New York

LÄ – Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden

MIFAO – Mémoires publiés par les Membres de l’Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire, Kairo

MDOG – Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft, Berlin, Leipzig

PM – Bertha Porter and Rosalind L. B. Moss, Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings, 7 Bde, Oxford 1927-52, 1960ff.

PSBA – Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, London

SAK – Studien zur Altägyptischen Kultur, Hamburg

WVDOG – Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orientgesellschaft, Berlin,
Leipzig

ZÄS – Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, Leipzig, Berlin

1 ÚVOD

1.1 MÍSTNÍ A ČASOVÉ VYMEZENÍ

Tato práce se zabývá starověkými kamennými sarkofágy nalezenými na území Egypta a pocházejícími z období egyptské Staré říše. Chronologické vymezení v titulu práce je širší, zahrnuje celé 3. tisíciletí př. K. Součástí práce je vývoj pohřebních praktik užívaných před výskytem prvních kamenných sarkofágů. Ten tvoří úvod do problematiky. Zasazuje sarkofágy do kulturně-historického vývoje a vytváří tak základ pro lepší porozumění dané problematice. Jádrem práce se již přímo věnuje staroříšským kamenným sarkofágům. Chronologické vymezení Staré říše vychází z tradičního datování z příručky J. von Beckeratha.¹ Zahrnuje období od prvního výskytu sarkofágů ve 3. dynastii až po konec 6. dynastie. Pro označení místních názvů a jmen byla přejata česká terminologie z Encyklopedie starověkého Egypta.²

1.2 ZKOUMANÉ OTÁZKY

Obsahem práce je vznik a vývoj kamenných sarkofágů s důrazem na jejich rozšíření v různých vrstvách egyptské společnosti. Práce je rozdělena do několika částí podle typu pramenné základny. V úvodních kapitolách se práce věnuje písemným, ikonografickým a přírodovědným pramenům ze sledovaného období. Podává základní přehled o dochovaných textech a reliéfech souvisejících se sarkofágy a věnuje se také materiálům používaným pro jejich výrobu. Jedna podkapitola se věnuje přímo výrobě sarkofágu, pro niž jsou poznatky v oblasti technologie výroby čerpány z oboru experimentální archeologie.

Důraz je v práci položen především na zpracování archeologických pramenů. Cílem je na základě analýzy statistických dat sledovat charakteristiku vývoje sarkofágů (jejich materiálu, typologie, velikosti, hmotnosti a výzdoby) s ohledem na sociální postavení jejich majitele.

¹ Beckerath, J. von, *Chronologie des pharaonischen Ägypten*, Mainz am Rhein 1997, udává relativní dataci Staré říše mezi roky 2707/2657 – 2170/2120 BC (3. – 8. dynastie). Autor si je vědom také odlišného vymezení Staré říše v novější chronologické příručce E. Hornunga, R. Krausse, A. Warburtona, *Ancient Egyptian chronology*, Leiden 2006, která vymezuje období Staré říše mezi lety 2543⁺²⁵ - 2120⁺²⁵ BC, přičemž vyjímá 3. dynastii z období Staré říše a začleňuje ji do Raně dynastického období.

² Verner, M., Bareš, L., Vachala, B., *Encyklopedie starověkého Egypta*, Praha 2007.

Nutným předpokladem pro tuto práci bylo vytvoření databáze s dostatečným množstvím dat, které by umožnily následné statistické zpracování. Nejprve bylo potřeba stanovit základní sledované parametry, vytyčit rozsah databáze, potom přistoupit k doplňování požadovaných informací. V rámci naplnění databáze bylo třeba čerpat informace ze základních publikací zabývajících se výzkumy na memfidských pohřebištích. Jako podklad pro údaje o panovnických sarkofázích posloužily publikace I. E. S. Edwardse³, J. S. Perringa,⁴ H. Vyseho⁵ a W. M. F. Petriho⁶. K jednotlivým pyramidovým komplexům byla použita zvláště díla autorů V. Maragioglio a C. Rignaldi⁷, J. - Ph. Lauer⁸, M. Z. Goneima⁹, G. Jéquiera,¹⁰ A. Labrousse a J. - Ph. Lauer¹¹ a samotného A. Labrousse¹². Nemohly chybět také základní gízské publikace G. A. Reisnera¹³, H. Junkera¹⁴ a S. Hassana¹⁵. Z novějších publikací zabývajících se gízskou nekropolí byly prostudována podrobná Jánosiho¹⁶ práce, bostonská řada Giza Mastabas¹⁷ a publikace N. Kanawatiho.¹⁸

³ Edwards, I. E. S., *The Pyramids of Egypt*, Harmondsworth 1993.

⁴ Perring, J. S., *The Pyramids of Gizeh. I-III*, London 1839-42.

⁵ Vyse, H., *Operations carried out on the Pyramids of Gizeh. I-III*, London 1840-42.

⁶ Petrie, W. M. F., *The Pyramids and Temples of Gizeh*, London 1990.

⁷ Maragioglio, V., Rinaldi, C., *Notizie sulle piramidi di Zedefra, Zedkara Isesi, Teti, Torino* 1962.

⁸ Lauer, J. - Ph., *La Pyramide a degrés. I*, Le Caire 1936.

⁹ Goneim, M. Z., *Horus Sekhemkhet. Unfinished Step Pyramid at Saqqara. Sv. 1.*, Cairo 1957.

¹⁰ Jéquier, G., *Le Mastabat Faraoun*, Le Caire 1928, Idem, *Le monument funeraire de Pepi II. I-III*, Le Caire 1936-1940.

¹¹ Labrousse, A., Lauer, J-Ph., *Les complexes funéraires d'Ouserkaf et de Neferhétepes. I (BdE 130/1-2)*, Le Caire 2000.

¹² Labrousse, A., *L'architecture des pyramides a textes. T. 1., Pt 1., 2., Saqqara Nord*, Le Caire, 1996, Idem, *L'architecture des pyramides a textes. [T.] 2., Saqqara Sud*, Le Caire 2000.

¹³ Reisner, G. A., *A History of Giza Necropolis 1*, London 1942, Reisner, Smith, W.S., *A History of Giza Necropolis. II. The Tomb of Hetepheres the Mother of Cheops*, Cambridge 1955.

¹⁴ Junker, H., *Giza: Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza, sv. 1-12*, Lipsko a Vídeň, 1929-1955.

¹⁵ Hassan, S., *Excavations at Giza, sv. 1-10*, Káhira 1929-1960.

¹⁶ Jánosi, P., *Giza in der 4. Dynastie: die Baugeschichte und Belegung einer Nekropole des Alten Reiches*, Vídeň 2005.

¹⁷ Dunham, D., Simpson, W. K., *The Mastaba of Queen Mersyankh III. Giza Mastabas 1*, Boston 1974, Simpson, W. K., *The Mastaba of Qar and Idu, G 7101 and 7102. Giza Mastabas 2*, Boston, 1976, Idem, *The Mastaba of Kawab, Khafkhufu I and II: G 7110-20, 7130-40, and 7150, and subsidiary mastabas of Streets G7100. Giza Mastabas 3*, Boston, 1978, Idem, *Mastabas of Western Cemetery*, Boston 1980, Weeks, K. R., *Mastabas of Cemetery G6000: including G 6010(Neferbauphtah), G 6020 (Iymery), G 6030 (Ity), G 6040 (Shepseskafankh)*, Boston 1994, Roth, A. M., *A cemetery of palace attendants: including G 2084-2099, G 2230-2231, and G 2240. Giza Mastabas 6.*, Boston 1995, Brovarski, E., *The Senedjemib Complex. Part 1, The Mastabas of Senedjemib Inti (G2370), Khnumenti (G2374), and Senedjemib Mehi (G2378). Giza Mastabas 7*, Boston, 2001.

¹⁸ Kanawati, N., *Tombs at Giza. Vol. 1., Kaiemankh (G4561) and Seshemnefer I (G4940)*, Warminster 2001, *Tombs at Giza. Vol. 2., Seshathetep/Heti (G5150), Nesutnefer (G4970) and Seshemnefer II (G5080)*, Warminster 2002.

Druhým velkým informačním zdrojem pro naplnění databáze byly práce týkající se oblasti sakkárských pohřebišť. Zde figurovaly v první řadě publikace věnované sakkárským mastabám M. A. Murray¹⁹, A. B. Lloyd²⁰, W. V. Davies²¹, A. McFarlane²² a také práce S. Hassana²³. Z oblasti jižní Sakkáry byly použity publikace věnované mastabám a pyramidovým komplexům královen od francouzských egyptologů G. Jequier²⁴ a A. Labrousse.²⁵ Do databáze byla zapracována také literatura věnující se Tetiho pohřebišti, především publikace C. M. Firth²⁶ a B. Gunna²⁷ a z novější literatury několik svazků N. Kanawatiho.²⁸ Pro Venisovo pohřebiště byly informace čerpané z prací A. McFarlane²⁸ a N. Kanawatiho²⁹.

Třetí největší část databáze tvoří nálezy z oblasti abúsírských pohřebišť. Zde byly využity práce L. Borchardta³⁰ a dále publikace českých egyptologů z vycházející abúsírské řady autorů M. Verner³¹, M. Bárty³² a J. Krejčího.³³

¹⁹ Murray, M. A. Saqqara Mastabas. Part 1. London 1905, Saqqara mastabas. Part 2., London 1937.

²⁰ Lloyd, A. B., Saqqara tombs. [T]. 2., The mastabas of Meru, Semdenti, Khui and others, London 1990.

²¹ Davies, W. V., Saqqara tombs. [T]. 1., The mastaba of Mereri and Wernu, London 1984.

²² McFarlane, A., Mastabas at Saqqara : Kaiemheset, Kaipunesut, Kaiemsenu, Sehetepu and others, Oxford 2003.

²³ Hassan, S., The mastaba of Neb-Kaw-Her, Cairo, 1975, Mastabas of Ny-anekh-Pepy and others, Cairo, 1975, Mastabas of princess Hemet-R' and others, Cairo 1975.

²⁴ Jéquier, Les pyramides des reines Neit et Apouit, Caire 1933, Tombeaux de particuliers contemporains de Pepi II, Le Caire 1929.

²⁵ Labrousse, A., Les pyramides des reines : une nouvelle nécropole à Saqqâra, Paris 1999.

²⁶ Firth, C. M., Gunn, B., Teti pyramid cemeteries. Vol. 1., 2, Text and Plates, Caire, 1926.

²⁷ Kanawati, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 1., The tombs of Nedjet-em-pet, Ka-aper and others, Sydney, 1996, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 2., The tomb of Ankhmahor, Wiltshire 1997, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 3., The tombs of Neferseshemre and Seankhuaptah, Warminster, 1998, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 4., Minor burials and other material, Warminster 1999, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 5., The Tomb of Hesi, Warminster, 1999, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 6., The tomb of Nikauisesi, Warminster, 2000, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 7., Warminster, 2001, The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 8., Oxford 2006, North-West of Teti's pyramid. Vol. 1, Sydney 1984.

²⁸ McFarlane, A., The Unis cemetery at Saqqara. Vol. 1., The Tomb of Irukaptah, Warminster 2000.

²⁹ Kanawati, N., The Unis cemetery at Saqqara. Vol. 2., The Tombs of Iyefert and Ihy (reused by Idur), Sydney 2003.

³⁰ Borchardt, L., Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re', Leipzig 1907, Idem, Das Grabdenkmal des Königs Neferirkere, Leipzig 1909, Idem, Das Grabdenkmal des Königs S'ahu-re. Bd. 1., Der Bau, Leipzig 1910.

³¹ Verner, Abusir. IX, The pyramid complex of Raneferef: the archeology, Praha 2006, Djedkare's family cemetery, Praha 2002, The pyramid complex of Khentkaus, Praha 2001.

³² Bárta, M., The cemeteries at Abusir South I, Praha 2001, Abusir south 2 : tomb complex of the vizier Qar, his sons Qar Junior and Senedjemib, and Iykai, Prague, 2009, Abusir XIX: tomb of Hetepi, tombs AS 33-35, and AS 50-53, Praha 2010.

³³ Krejčí, J., Minor tombs in the Royal Necropolis I : (the Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, pyramid komplex Lepsius no. 24 and tomb complex Lepsius no. 25), Praha 2008, The architecture of the Mastaba of Ptahshepses, Praha 2009.

Kromě těchto nejrozsáhlejších nekropolí byly do databáze doplněny také sarkofágy z publikací věnovaných ostatním memfidským pohřebištím v Dáhšúru,³⁴ Zawíjit el-Arjánu,³⁵ Abú Rawáši,³⁶ Iunu³⁷ a také z mastaby M 17 v Médúmu.³⁸

Pro situaci v oblastech mimo hlavní město byly použity nejvíce práce N. Kanawatiho³⁹ a A Khouliho⁴⁰, dále články věnované staroříšskému pohřebišti v Abydu,⁴¹ nálezové zprávy z Gebelenu,⁴² Edfú,⁴³ Kubbit el-Hawy⁴⁴ a Balátu⁴⁵.

Téma kamenných sarkofágů nebylo dosud předmětem zájmu mnoha egyptologů. Okrajově se této problematice věnovali egyptologové v pracích pojednávajících o posmrtném životě starých Egyptanů. Například J. Tylor⁴⁶, S. Quirke⁴⁷ a J. F. Romano.⁴⁸ Podnětné pro problematiku sarkofágů byli také práce egyptologů, kteří se zabývali egyptskými hrobkami a pohřebními zvyky starých Egyptanů, především publikace N. Kanawatiho,⁴⁹ S. Ikram⁵⁰ a W. Grajetzki.⁵¹

Stěžejní publikací pro pochopení problematiky egyptských sarkofágů je práce italské egyptoložky Anny Marie Donadoni-Roveri.⁵² Tato studie se jako první detailně věnuje kromě dřevěných rakví právě kamenným sarkofágům z období Staré říše, jejich typologii, nápisům a výzdobě. Problematikou dřevěných rakví se zabývá řada egyptologů, z nichž systematicky se

³⁴ Morgan, J. de, Fouilles a Dahchour, mars-juin 1894, Vienne 1895.

³⁵ Barsanti, A., ASAE, VII, 1906, 282-286, fig. 5-10, tav. III.

³⁶ Bisson de la Roque, M. F., Rapport sur les fouilles d'Abou-Roasch (1922-1923), (1924), Cairo 1924, 1925.

³⁷ Daressy, G., Barsanti, A., ASAE XVI, 1916, 197-219.

³⁸ Petrie, Mackay, E., Wainwright, G., Meydum and Memphis. Vol. 3, London 1910.

³⁹ Kanawati, N., The tombs of El-Hagarsa. Vol. 1, 2, 3, Sydney, Warminster 1993, 1995, Idem, The rock tombs of el-Hawawish : the cemetery of Akhmim. Vol. 1-10, Sydney 1980-1992, Idem, Deshasha : the tombs of Inti, Shedu and others, Sydney, Warminster 1993.

⁴⁰ Khouli, A., The Old Kingdom tombs of El-Hammamiya, Sydney 1990, Idem, Quseir el-Amarna: the tombs of Pepy-ankh and Khewen-wekh, Sydney 1989.

⁴¹ Richards, J., 75-102, Jarce 39, 2002.

⁴² Marro, G., ASIPS 1928, 26-30.

⁴³ Alliot, M., Rapport sur les fouilles de Tell Edfou (1932), (1933), Caire 1933, 1935.

⁴⁴ Edel, E., Die Felsgräbernekropole der Qubbet el-Hawa bei Assuan : Architektur, Darstellungen, Texte, archäologischer Befund und Funde der Fräber QH 24 - QH 34, 4. Sv., Paderborn 2008.

⁴⁵ Castel, G., Pantalacci, L., Cherpion, N., Le mastaba de Khentika : tombeau d'un gouverneur de l'Oasis a la fin de l'Ancien Empire. Vol. 1, 2., Caire 2001, Valloggia, M., Le monument funéraire d'Ima-Pepy/Ima-Meryre, Vol 1., 2., Le Caire 1998, et id., Le mastaba de Medou-Nefer, Vol. 1., 2., Caire 1986, Minault-Gout, A., Le mastaba d'Ima-Pepi (mastaba II) fin de l'Ancien Empire, Caire 1992.

⁴⁶ Tylor, J., Death and the afterlife in ancient Egypt, London 2001.

⁴⁷ Quirke, S., Posmrtný život na Nilu, London 1996.

⁴⁸ Romano, J. F., Death, burial, and afterlife in ancient Egypt, Pittsburgh 1990.

⁴⁹ Kanawati, N., The tomb and beyond : burial customs of Egyptian officials, Warminster 2001.

⁵⁰ Ikram, S., Death and burial in ancient Egypt, London 2003.

⁵¹ Grajetzki, W., Burial customs in ancient Egypt: life in death for rich and poor, London 2003.

⁵² Donadoni-Roveri, A. M., I Sarkofagi egizi dalle origini alla fine dell' antico regno, Řím 1969.

rakvím věnuje především H. Willems⁵³, A. Niwinski⁵⁴, G. Lapp⁵⁵, E. Holzhäuer⁵⁶, textům rakví pak A. de Buck⁵⁷, R. O. Faulkner⁵⁸, J. P. Allen.⁵⁹ U kamenných sarkofágů je situace odlišná. Publikace Donadoni je jediná souborná práce, která se tímto tématem zabývá. Cenným příspěvkem ke královským sarkofágům 5. dynastie je pak článek M. Venera.⁶⁰ Nejnovější publikaci věnovanou egyptským sarkofágům vydal v roce 2010 italský autor P. Testa, který se však omezil především na přehled plánek sarkofágů.⁶¹

Součástí předkládané práce tvoří přírodovědné prameny. Ty jsou vzhledem k množství publikací zaměřených na lomy na kámen na území starého Egypta i obecně na materiály používané v Egyptě ve stavebnictví omezeny pouze na materiály, z nichž byly sarkofágy vyráběny. Pro potřeby práce jsem čerpala informace z publikací R. Klemm a D. Klemm⁶², A. Lucase⁶³, P. T. Nicholsona a I. Shawa⁶⁴ a samostatně I. Shawa.⁶⁵ Jako základní pramen pro představu o výrobě sarkofágu pak posloužila studie D. Stockse⁶⁶.

Pro orientaci v reliéfní výzdobě hrobek a jako pramen pro ikonografii byly velmi přínosné publikace R. Drenkhahn⁶⁷, L. Klebs⁶⁸, Y. Harpur⁶⁹, P. Monteta⁷⁰ a K. Martina.⁷¹ Základním

⁵³ Willems, H., *The coffin of Heqata : (Cairo JdE 36418) : a case study of Egyptian funerary culture of the early Middle Kingdom*, Leuven 1996, Idem, *Chests of life: a study and conceptual development of Middle Kingdom standard class coffins*, Leiden 1988.

⁵⁴ Niwinski, A., *21st Dynasty coffins from Thebes : chronological and typological studies*, Mainz am Rhein 1988

⁵⁵ Lapp, G., *Typologie der Särge und Sargkammern von der 6. bis 13. Dynastie*, Heidelberg 1993.

⁵⁶ Holzhäuer, E., *Aus dem Modul Datenbank altägyptischer Särge und Sarkophage der "ägyptologischen Universaldatenbank SESCH" : Titel auf Kastensärgen und Sarkophagen mit hieroglyphischen Variantenschreibungen. T. 1., Altes Reich; 1. Zwischenzeit*, Berlin 2003.

⁵⁷ Buck, A. de, *The Egyptian Coffin texts. T. 1-7*, Chicago 1935-1961.

⁵⁸ Faulkner, R. O., *The ancient Egyptian Coffin texts. Vol. 1-3*, Warminster 1978.

⁵⁹ Allen, J. P., *The Egyptian coffin texts. Vol. 8., Middle Kingdom copies of Pyramid texts*, Chicago 2006.

⁶⁰ Verner, M., *Newly discovered royal sarcophagi from Abusir, Abusir and Saqqara* 2000, Praha 2000.

⁶¹ Testa, P., *La progettazione dei sarcofagi egiziani dell'antico regno*, Roma, 2010.

⁶² Klemm, D., Klemm, R., *The stones of the pyramids : provenance of the building stones of the Old Kingdom pyramids of Egypt*, Berlin 2010, Idem, *Stones and quarries in ancient Egypt*, 2007.

⁶³ Lucas, A., *Ancient Egyptian materials and industries*, London 1962 (4.ed.rev. a rozšířené vydání J. R. Harrisem).

⁶⁴ Nicholson, P. T., Shaw, I., *Ancient Egyptian materials and technology*, Cambridge 2000.

⁶⁵ Shaw, I., *Hatnub : quarrying travertine in Ancient Egypt*, London 2010.

⁶⁶ Stocks, D., *Experiments in Egyptian archeology. Stoneworking technology in ancient Egypt*, London, New York, Routledge 2003.

⁶⁷ Drenkhahn, R., *Die Handwerken und ihre Tätigkeiten im Alten Ägypten*, Ägyptologische Abhandlungen 31, Wiesbaden 1976.

⁶⁸ Klebs, L., *Die Reliefs des alten Reiches (2980-2475 v. Chr.) : Material zur ägyptischen Kulturgeschichte*, Heidelberg, 1915.

⁶⁹ Harpur, Y., *Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom: studies in orientation and scene content*, London, New York, 1987.

⁷⁰ Montet, P., *Scenes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire*, Strasbourg 1925.

⁷¹ Martin, K., *Reliefs des alten Reiches. T. 1, 2, 3. Mainz/Rhein 1978-80.*

pramenem pro studium textů ze Staré říše pak práce N. Strudwicka⁷², J. P. Allena⁷³, M. Lichtheim⁷⁴ a K. Setheho⁷⁵.

V rámci charakteristik vývoje sledovaných sarkofágů bylo nezbytné zaměřit se také na tituly jejich majitelů. Identifikace společenského postavení majitelů sarkofágů vyžadovala prostudování monografií a studií zabývajících se fungováním administrativy v období Staré říše. Využívaná byla zejména díla W. Helcka,⁷⁶ N. Strudwicka,⁷⁷ N. Kanawatiho⁷⁸ a P. Andrassy.⁷⁹

Téma kamenných sarkofágů nebylo již od publikace M. Donadoni-Roveri žádným autorem takto komplexně zpracováno. Studie italské autorky vyšla v roce 1969. Od té doby bylo uskutečněno mnoho nových nálezů sarkofágů, které podstatně rozšířily pramennou základnu. Otevírá se tak prostor pro další možné studium. V kontextu české egyptologie je zvlášť důležité, že podstatná část nových nálezů byla odkryta na koncesi Českého egyptologického ústavu FF UK v Abúsíru.

Nové nálezy jsou spolu s těmi, které uvádí Donadoni zpracovány do Katalogu sarkofágů, který je také součástí práce. Zde jsou zahrnuty navíc také sarkofágy z Borchardtovy práce,⁸⁰ které Donadoni opomíjí a neuvádí proto jediný nekrálovský abúsírský sarkofág.

V závěru práce jsou vyhodnocena statistická data. Ta jsou základem pro stanovení určitých mezníků ve vývoji sarkofágů a také pro zasazení nastíněného vývoje sarkofágů do širšího historického kontextu.

Kamenné sarkofágy jsou nedílnou součástí pohřebních zvyků starých Egyptanů. Jejich studium souvisí nejen s pohřebními zvyklostmi, ale dotýká se také širších společenských změn. Proto bylo důležité v práci postihnout měnící se trendy a sledovat proměnu sociální

⁷² Strudwick, N., *Text from the Pyramid Age*, Atlanta 2005.

⁷³ Allen, J. P., *The ancient Egyptian pyramid texts*, Atlanta 2005.

⁷⁴ Lichtheim, M., *Ancient Egyptian literature : a book of readings*. Vol. 1., *The Old and Middle Kingdoms*, Berkeley, Los Angeles, London 1975.

⁷⁵ Sethe, K., *Urkunden des Alten Reichs*. Bd. 1, Leipzig 1933.

⁷⁶ Helck, W., *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, Gluckstadt 1954.

⁷⁷ Strudwick, N., *The administration of Egypt in the Old Kingdom: the highest titles and their holders*, London 1985.

⁷⁸ Kanawati, N., *The Egyptian administration in the Old Kingdom: evidence of its economic decline*, Warminster 1977.

⁷⁹ Andrassy, P., *Untersuchungen zum ägyptischen Staat des Alten Reiches und seinen Institutionen*, Berlin London 2008.

⁸⁰ Borchardt, Ne-user-re.

skladby majitelů sarkofágu. Na základě získaných závěrů je zhodnocen jejich vývoj a význam pro staroegyptskou společnost.

Práce je doplněna přehledovými tabulkami a grafy, které zachycují analyzované trendy. K ikonografickým pramenům je pro ilustraci připojena obrazová příloha. Součástí práce je také přiložený CD nosič s vytvořenou Databází sarkofágů. Její součástí je rovněž obrazová a textová příloha, která má spolu s tabulkami a grafy napomoci k usnadnění orientace v předkládané práci.

2 VÝVOJ POHŘEBNÍCH PŘEDSTAV NA POČÁTKU 3. TISÍČILETÍ PŘ. K

2.1 VYMEZENÍ POJMU SARKOFÁG

Terminologie pojmu sarkofág není jednoznačná. Lexikon neuvádí přesnou definici, věnuje se rovnou typologickému rozdělení sarkofágů.⁸¹ Oxfordská encyklopedie předkládá konvenční rozlišení pro schrány chránící mrtvé tělo.⁸² Rakve mají označovat schrány vyrobené ze dřeva, kovu nebo hlíny, kartonáž je tvořená několika vrstvami plátna pokrytými sádkou a sarkofágy jsou chápány jako předměty vyrobené z kamene. Označení sarkofágu jako kamenné schrány sloužící k uložení těla zemřelého uvádí také Encyklopedie starověkého Egypta⁸³.

Někteří egyptologové nejsou v tomto rozdělení důslední. Užívají pojmu „*sarkofág*“ nejen pro kamenné schrány, ale také pro dřevěné a hliněné rakve nebo dokonce proutěné koše.⁸⁴ To ztěžuje orientaci v dané problematice. Pro potřeby této práce dodržuji pro kamennou schránu termín sarkofág. Pro schrány vyrobené z jiného materiálu (hlíny, keramiky, dřeva, apod.) používám pojmu rakev, případně schrána.

Samotný termín „sarkofág“ vznikl z řeckého slova σάρξ – „maso“ a φάγω – „jíst“. Plinius Starší popisuje, že v místě zvaném Assos v Troadě byl nalezen kámen nazvaný „sarcophagus.“⁸⁵ Doslovně „maso pojídající.“ Tento název byl dán druhu vápence, který se v uvedené lokalitě těžil.⁸⁶ Kámen měl schopnost v průběhu čtyřiceti dní dokonale pohltnout maso i kosti člověka. Kvůli této vlastnosti se začal široce užívat k výrobě schrán. Zemřelý v nich byl pohřbíván bez žehu. Kámen sám, jak lidé věřili, se měl postarat o lidské ostatky.

⁸¹ Brovarski, E., in: Helck, W., Otto, E. (eds), Lexikon der Ägyptologie, 3, Wiesbaden 1980, 471.

⁸² Redford, D. B., The Oxford encyclopedia of Ancient Egypt, vol. 1, Oxford 2001, 279.

⁸³ Verner, M., Bareš, L., Vachala, B., Encyklopedie starověkého Egypta, Praha 2007, 421-2.

⁸⁴ Například Brunton, G., Caton – Thompson, G., The Badarian civilisation and Predynastic remains near Badari, (=BSAE, 46), London 1928, 14, popisují proutěný „sarkofág.“

⁸⁵ Plinius, Starší, The Natural History, kniha 36, kap. 27 (17.).

⁸⁶ Ibid.

Termín později přešel do obecného užívání pro označení rakve bez ohledu na materiál, z něhož byla zhotovena.⁸⁷

Sarkofág byl nejdůležitějším prvkem pohřební výbavy a jako takový byl nejkonzistentnějším rysem pohřebních praktik po celou dobu faraónského Egypta. Spojoval v sobě praktickou i rituální funkci. Praktická funkce sarkofágu zajišťovala ochranu těla zemřelého a napomáhala tak zachování integrity těla. Symbolický význam sarkofágu byl obsažen v jeho tvaru, ve výzdobě a textech, které nesl. Sarkofágy představovaly zvláštní prostředí, ve kterém nastala přeměna zemřelého v „blaženého zesnulého“. Název „pán života“⁸⁸ a „truhla života“⁸⁹ jen zdůrazňuje důležitost sarkofágu jako prostředku znovuzrození.

První kamenné schrány - sarkofágy vznikly až ve 3. dynastii. Do té doby byly užívány pro pohřeb zemřelého jiné prostředky. Hliněné schrány, dřevěné rakve, proutěné koše nebo jen zabalení mrtvého těla do proutěné rohože. Pro pochopení a lepší porozumění pohřebním zvykům v období Staré říše a tedy i pro vznik prvních sarkofágů je třeba podívat se zpět v čase na způsoby pohřbívání užívané na ranědynastických pohřebištích.

2.2 ZPŮSOB POHŘBÍVÁNÍ NA POČÁTKU 3. TISÍCLETÍ

Pohřbívání ve starém Egyptě prošlo od období předdynastického do konce Staré říše značným vývojem. V souvislosti se sjednocením státu, soustředěním pracovních sil, těžbou kamene, pokrokem vědy i zlepšením stavebních technologií se mění také podoba pohřbu.

Už v neolitickém období je na egyptských pohřebištích vidět snaha o uchování tělesných pozůstatků v neporušeném stavu. Na dosud nejstarší nalezené neolitické lokalitě v oblasti Dolního Egypta (Merimda Bení Saláma⁹⁰) byli zemřelí pohřbeni v oválných jámách, skrčeni na pravém boku. Hlavou směřovali k jihu a tváří k východu. Jejich těla byla překryta listy rostlin nebo obalena v rohoži, případně zvířecí kůži. Podobnou snahu zaznamenáváme také

⁸⁷ Peck, H. T., *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, New York 1898, www.Perseus.tufts.edu.

⁸⁸ Sethe, K., *Urkunden des Alten Reichs*. Bd. 1, Leipzig 1933, 106, 14.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Junker, H., Menghin, O., 1929, *Vorläufiger Bericht über die Grabung der akademie der Wissenschaften in Wien auf der neolitischen Siedlung von Merimde-Benisalame*, I, 196-7.

v Horním Egyptě na eponymní lokalitě Badáří.⁹¹ Mrtví jedinci zde byli ukládáni do oválných jam, také ve skrčené poloze převážně na levém boku, orientováni hlavou k jihu a obličejem k západu. Jámy zde byly vystlány rohoží, zesnulý měl v některých případech dokonce pod hlavou vrstvu slámy nebo kůže sloužící jako „polštář“. Tělo zemřelého bylo omotáno rohoží nebo uloženo ve zvířecí kůži. V několika případech se na této lokalitě dochovaly i zbytky plátna, zřejmě jako pozůstatek lněné bederní roušky.

Snaha zachovat tělesnou schránku je typická pro celou oblast Egypta. Pohřby se však liší místěním a orientací zemřelého. Zatímco v oblasti Dolního Egypta jsou zemřelí pohřbíváni uvnitř sídliště, případně v bezprostřední blízkosti. Na území Horního Egypta jsou pohřebiště umístěna na odlehlém místě na okraji pouště⁹² a zemřelí jsou orientováni převážně hlavou k jihu a tváří k západu.⁹³

Je třeba říci, že způsob pohřbívání v neolitu je velmi podobný i pro oblasti mimo Egypt. Tělo je většinou uloženo ve skrčené poloze na boku v kulaté nebo oválné pohřební jámě. Hroby mohou být vystlané rohoží a někde bylo do hrobu přiloženo i několik kusů pohřební výbavy. Systém ochranného obalu z rohože a kůže se v této době dochoval mimo Egypt například v oblasti Mezopotámie.⁹⁴

Na území Egypta se minimálně od počátku neolitu potřeba chránit mrtvé tělo projevuje vyplněním pohřební jámy pískem nebo kameny. Podlaha a stěny jámy byly vystlány rákosovými rohožemi a slámou a tělo zemřelého bylo přikryto zvířecí kůží.⁹⁵ Nálezy zbytků rohoží v hrobech v některých případech vypadají dokonce jako pozůstatky „stříšky podepřené trámky“.⁹⁶ Rohože mohly být také přímo obaleny kolem těla nejen ho přikrývat. V těchto případech byly vzácné předměty z pohřební výbavy umístěny do rohoží a zabalené společně s tělem.

⁹¹ Vandier, J., 1952-60, *Manuel d'archéologie égyptienne*, I, 193-4, Brunton, G., 1937, Mostagedda and the Tasian Culture (=BMEME, 1928-29), London, 43.

⁹² Brunton, Ibid, p. 2-63, Brunton, Caton Thompson, *The Badarian Civilisation*, 7, 19, 41-2, 74-6, pl. I-XXIX, LIX.

⁹³ Brunton, Mostagedda, 26, v Tase leželo tělo většinou na levé straně, hlavou k jihu (32 z 35 osob), pouze zbylí 3 byly orientováni k severu, tváří k západu.

⁹⁴ Woolly, C. L., 1934, *Ur Excavations*, II, *The Royal Cemetery*, Oxford, 135-6.

⁹⁵ Brunton, Mostagedda, 5-7.

⁹⁶ Debono, *La civilisation prédynastique d'el-Omari*, BIE XXXVII, 1956, 1, 334.

Z uvedených příkladů je zřejmé, že na začátku 3. tisíciletí můžeme mluvit pouze o existenci jednoduchých hrobů, v nichž jsou zemřelí uloženi v mělkých jámách. Hrobka i sarkofág získávají teprve později jasně definovanou povahu a funkci.

Pokud bychom se snažili hledat „předchůdce“ sarkofágů, mohli bychom je spatřovat v pohřbech v proutěných koších. Takový pohřeb tvořila obdélná schrána, krytá s vrchu rohoží. Tělo v ní bylo uloženo zabalené v plátnu nebo zvířecí kůži⁹⁷ s hlavou spočívající na „polštáři“ ze slámy nebo kusu stočené kůže.⁹⁸ Brunton v této souvislosti dokonce mluví o „sarkofágu“ z rákosu, vytvořeném pro pohřeb dítěte, blíže ho však nespecifikuje.⁹⁹

Samotné hrobové jámy se od pozdně předdynastického období začínají prohlubovat a získávat i jiný než oválný tvar¹⁰⁰. Některé jsou zpevněné hliněným výmazem, rohožemi a sušenými cihlami. Postupně se v hrobové jámě vytvářejí zděné cihlové komory. Vzniká tak více prostor členěných cihlovými zídkami. Pro stejný účel mohlo být zřídka použito také dřevěných desek.¹⁰¹ Na eponymní lokalitě Gerza se našli předchůdci takových cihlových zídek.¹⁰² Stěny byly tvořené rohožemi zpevněnými ztvrdlou vrstvou bahna. Také některé z hrobů v Abusir el-Meleku tvořily jámy vyzděné cihlami nebo obložené dřevem, navíc s jasně doloženou „střechou“ (konstrukcí z trámů).¹⁰³ Podobná konstrukce byla nalezena i na lokalitě Mahasna.¹⁰⁴ Zde se dochovaly přímo trámy podpírající střechu. V některých hrobech na této lokalitě se objevuje další stupeň ochrany zemřelého těla - dřevěná rakev (zatím bez víka).¹⁰⁵ Obecně můžeme na jmenovaných pohřebištích pozorovat vývoj směrem od pohřbívání těl v rákosových a proutěných rohožích k propracovanější podobě ve formě ukládání těl do rakví z pálené hlíny a dřeva.¹⁰⁶ Těla zůstávají obalena v kozí nebo gazelí kůži a mohou být také ovinuta pruhem lněného plátna. Snaha o vytvoření určité odolnější schrány je patrná i na pohřbu na lokalitě v Gerze. Nad zemřelým zde byla vytvořena jakási

⁹⁷ Brunton, Badarien Civilisation, 6-20.

⁹⁸ Brunton, Mostagedda, 27, pl. VI. 5, 8, Vandier, Manuel, 168-72.

⁹⁹ Brunton, Badarien Civilisation, 14.

¹⁰⁰ Vandier, 498-532.

¹⁰¹ Scharf, A., 1926, Das vorgeschichtliche Gräberfeld von Abusir el-Meleq (=WVDOG, 49), Leipzig, pl. V.

¹⁰² Petrie, Wainwright, G. A., Mackay, E., 1912, The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh, London, 4.

¹⁰³ Scharf, A., Die archäologischen Ergebnisse des vorgeschichtlichen Gräberfeldes von Abusir el-Meleq (=WVDOG, 49), Leipzig 1926, pl. XLVI.

¹⁰⁴ Ayrton, E. R., Loat, W. L., 1911, Predynastic cemetery at El-Mahasna (=EEF, 31), London, 6-7.

¹⁰⁵ Ibid, 21-23, pl. X.

¹⁰⁶ Brunton, Badarian civilisation, 53; Idem, Matmar, 17.

„klenba“.¹⁰⁷ Ta vznikla z rohoží obalených bahnem, které byly uprostřed podepřeny rákosovým stvolem a po ztuhnutí držely zaklenutý tvar.

S postupnou sociální stratifikací, která souvisela s pronikáním kultury Nakkády II na sever Egypta vznikají bohatší hroby, vzhledem k pohřební výbavě i „architektuře“ hrobky. Dokladem jsou vzácné předměty pohřební výbavy, například žezlo *3ms* v hrobce v Omari.¹⁰⁸ Superstruktury hrobek těchto nově se tvořících elit lze z nedostatku archeologických dokladů jen stěží rekonstruovat, pravděpodobně však mohli být ve tvaru kamenných mohyl.¹⁰⁹

Na počátku období Nakáda III (SD 63) se začínají objevovat první dřevěné rakve a keramické schrány. V oblasti Dolního Egypta jsou to například nálezy dřevěných rakví z Abusir el-Meleku.¹¹⁰ Hornoegyptských dokladů je větší počet. Na zmiňované lokalitě Mahasna lze dokonce pozorovat, jak staří Egypťané postupně dospěli k vytvoření rakve. Ve starších hrobech jsou pohřební jámy zpevněny dřevěným obložením. V některých hrobech se dřevěné desky zužují směrem k uloženému tělu a oddělují ho od pohřební výbavy. Na konci tohoto vývoje stojí dřevěná rakev, jako schrána pro uložení těla.¹¹¹

Daleko běžnější než dřevěné rakve jsou však schrány z pálené nebo nepálené hlíny. Ty byly velmi rozšířené kvůli dobré odolnosti vůči vlhkosti a také díky snadné dostupnosti materiálu na celém území Egypta. V Abusir el - Meleku se našly exempláře keramických schrán, ve kterých byly pohřbeny výlučně dívky.¹¹² Nedochovala se u nich žádná víka, ale zakončení horního okraje schrány naznačuje, že původně nějaký typ „víka“ nesla. V jiném případě se v bočních stěnách schrány našly dutiny, ve kterých mohl být zasazen trámek podpírající rohož nebo proutěný kryt.¹¹³ Trámek mohl také shora fixovat víko na místě. V dalších hrobech byly nalezeny hliněné schrány ve formě kádě s plochým kulatým dnem a stěnami zvonově rozšířenými směrem vzhůru.¹¹⁴ Z nálezů v jižní části Egypta v o něco mladším období (SD 70-80) se dochovaly schrány odlišného tvaru. Jsou větší, oválné a

¹⁰⁷ Petrie, F. M. W., Wainwright, G. A., Mackay, E., *The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh*, London 1912, 4-5, pl. II.

¹⁰⁸ Debono, F., Héliouan: El Omari. Fouilles du Service des Antiquités (1943-44), CdE, XXI, 1946, 51, n. 41, fig. 7, Idem, El-Omari (près d'Helouan). Exposé Sommaire sur les campagnes des fouilles 1943-1944 et 1948, ASAE, XLVIII, 1948, 1, 564.

¹⁰⁹ Reisner, *Development*, p. 1-5.

¹¹⁰ Scharf, Abusir el-Meleq, 12, pl. 4c, 59.

¹¹¹ Ayrton, Loat, El-Mahasna, 6-8.

¹¹² Möller, G., 1926, *Ausgrabungen der deutschen Orient Gesellschaft bei Abusir el-Meleq in Sommer 1905*, MDOG, XXX, 8, fig. 4, Scharf, Abusir el-Meleq, 11-12, pl. 7-8.

¹¹³ Scharff, Abusir el-Meleq, pl. 8, Vandier, Manuel, I, fig. 163, 3.

¹¹⁴ Ibid, 12, pl. 7-8, Ibid, p. 259, fig. 164, 4.

bez víka.¹¹⁵ Na lokalitě Mahasna byly nalezeny rakve obdélného tvaru se zaoblenými hranami.¹¹⁶ Dno a víko tvořila rohož zpevněná blátem. Další variantu představovaly schrány otočené dnem vzhůru, které byly poklopené přes tělo zemřelého.¹¹⁷ Vyvíjí se již také schrána ve formě „nádoby“, která byla rozšířená i v dynastické době jako tzv. pohřeb v nádobě „pot burial“.

Také zde, podobně jako u dřevěných rakví, můžeme vidět vývoj od jednoduché jámy vymazané hlínou přes hrobky v Gerze,¹¹⁸ kde se hliněný obal zvedá nad mrtvého ve tvaru stříšky, k hliněné schráně nebo pohřbu v nádobě.

Na počátku dynastického období jsou tak vyvinuty už všechny typy schrán, známé v ranědynastickém období. Zemřelí jsou pohřbíváni v proutěných koších, hliněných schránách, v nádobách (pot burial) a dřevěných rakvích. Jediný typ schrány, který ještě čeká na svůj vznik je sarkofág. Ten je doložen až ve 3. dynastii a je dále používán (s určitými výjimkami po celé období faraónského Egypta).

¹¹⁵ MacIver, D. R., Mace, A. C., El-Amrah and Abydos (=EEF, 23), London 1902, pl. II, 3.

¹¹⁶ Ayrton, Loat, El-Mahasna, 5-6, pl. VII, 38.

¹¹⁷ MacIver, Mace, El-Amrah and Abydos, pl. II, 2.

¹¹⁸ Petrie, The Labyrinth, 4-5, pl. II.

3 PÍSEMNÉ PRAMENY

3.1 STAROEGYPTSKÝ POJEM PRO SARKOFÁG

Z období Staré říše známe několik označení pro sarkofág. Z těchto označení není zcela zřejmé, zda se jedná o kamennou nebo dřevěnou schránu. Je možné, že staří Egyptané ani necítili potřebu tuto skutečnost rozlišovat. Důležitá byla funkce sarkofágu jako schrány pro uložení zemřelého a z kontextu bylo zřejmé, o jaký typ schrány se jedná. Pokud šlo například o transport sarkofágu z lomů, byla identifikace materiálu jednoznačná.

Nejčastěji používaným výrazem je slovo *ḫrsw* (Q 6) ve významu sarkofágu i rakve,¹¹⁹ jako daru od panovníka. *Ḫrsw* je používáno v souvislosti s výrobou, tažením rakve a pohřbem. Označuje ovšem také ty, kteří leží v rakvi.¹²⁰ Bohyni Nut jako ztělesnění sarkofágu zohledňuje varianta *ḫrswt*.¹²¹ Další slovo, které staří Egyptané používali pro sarkofág (rakev) je *drwt* (*drjt*) , jenž se střídá se slovem *ḫrsw* v Textech pyramid (§616d).¹²² V pozdější době je tento termín používán minimálně. Slovní spojení *nb ḥnh* „pán života“ odráželo účel sarkofágu, jako schrány zaručující neporušenost těla.¹²³

Další termíny označující sarkofág od Střední říše přibývají. Začíná se používat slovo *db3(t)* – sarkofág i svatyně.¹²⁴ Je využíváno také ve významu vnější kamenné schrány jako protikladu k *wt* (doslova „obalům“) - vnitřní schráně. I tento výraz se vztahuje, podobně jako *ḫrsw*, na „ty, kteří odpočívají v rakvi“. Slovo *db3(t)* objevující se v Procesech s vykradači hrobek potvrzuje variabilitu významů slova.¹²⁵ Výraz *db3(t)* je zde použit jak pro kamenné sarkofágy,¹²⁶ tak pro dřevěné truhly (vzhledem k použitému determinativu a malbě).¹²⁷

¹¹⁹ Erman, A., Grapow, H., Wörterbuch der ägyptischen Sprache, V, Leipzig 1926-31, 65, 13-14., Hannig, R., Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit, Mainz 2003, 1340.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ibid, 65.

¹²² Ibid, 601, 3., Ibid., 1508.

¹²³ Wb I, 199, 14.

¹²⁴ Wb V, 561, 9-10., Ibid., 1501

¹²⁵ Tomb robbery papyri: pAbbott IV, 3, pAmhearst II, 3pLeopold II, 2, 12.

¹²⁶ Winlock, H. E., JEA 10, 1924, 239, n. 2, 266.

V ramessovské době škálu výrazů doplňuje spojení *mn ḥnh*,¹²⁸ které patrně představuje ekvivalent ke slovu *nb ḥnh*.

Staří Egyptané pojmenovali také jednotlivé části sarkofágu. Víko sarkofágu označovali slovem ḥ3 ,¹²⁹ zatímco sarkofágovou vanu v několika případech nazvali slovem *mwt* .¹³⁰

3.2 ZMÍNKY O SARKOFÁZÍCH V TEXTECH STARÉ ŘÍŠE

Pravděpodobně nejcitovanější text, ve kterém se hovoří o sarkofágu (a ne pouze jednou) je Weniho biografický nápis¹³¹. Text nápisu byl původně napsán na monolitické vápencové desce v hrobové kapli Weniho v Abydu.¹³² Weni starší, zde vypráví, že byl jako představený Horního Egypta, poslán přivést Pepimu I. sarkofág, „*nb ḥnh, hn n ḥnhw*“ z lomů v Ibhatu:

„(Vyprosil jsem si) od Veličenstva mého pána, aby mi dodali sarkofág z turského vápence. A Jeho Veličenstvo poslalo strážce boží pečeti s lodním mužstvem s příkazem, aby mi takový sarkofág z Tury přivezli. Vrátil se s ním lodí do sídelního města, i s víkem, nepravými dveřmi, vrchním prahem, dvěma veřejemi a obětním stolem. ...“¹³³

... „Jeho Veličenstvo mě vyslalo do Ibhatu, abych přivezl sarkofág - „skříň života“ i s víkem a nádherný a vznešený pyramidion pro pyramidu „Merenre se krásně objevuje v záři“, mou paní.

Jeho Veličenstvo mě vyslalo do Elefantiny, abych přivezl žulové nepravé dveře i s bazénkem na úlitbu a žulové naddveřní prahy a abych přivezl žulové brány a bazénky na úlitbu pro horní komoru pyramidy „Merenre se krásně objevuje v záři“, mé paní.

¹²⁷ Janssen, J. J., *Commodity prices from the Ramessid period: an economic study of the village of necropolis workmen at Thebes*, Leiden 1975, 215.

¹²⁸ WB II, 63, 1.

¹²⁹ Wb I, 64., Ibid., 259.

¹³⁰ Hassan, Neb-Kaw-Her, 49, James, T. G. H., *The mastaba of Khentika called Ikhekhi*, London 1953, 65, Kanawati, Teti Cemetery, vol. II, 63., Ibid., 525.

¹³¹ Sethe, K., *Urkunden des Alten Reichs*. Bd. 1, Leipzig 1933, 98, ř. 8 – 110, ř. 2.

¹³² Exponátem Káhirského muzea č. 1435.

¹³³ Vachala, B., *Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše*, Brno 2000, 30.

A vyplul jsem (se vším) na sever k pyramidě „Merenre se krásně objevuje v září“ najednou se šesti loděmi a třemi plavidly ve vleku o osmi žebrech. Nikdy předtím nebyla za žádného krále zvládnuta Elefantina a Ibbat během jediné výpravy. Všechno co jeho Veličenstvo nařídilo, bylo zcela splněno, tak, jak Jeho Veličenstvo nařídilo.“¹³⁴

Transport sarkofágu a víka z Tury je zaznamenán také z konce 5. dynastie na stěně gízské hrobky (G 2370). Biografický text, který nechal Senedžemib Mehi vytesat na stěnu kaple popisuje, jak zaopatřil svého otce sarkofágem.

„Potom jsem požádal svého pána, aby byl pro něj (otce) dovezen sarkofág z Tury pro jeho hrobku. Jednal jsem jeho jménem rok a tři měsíce, zatímco on byl v balzamovací dílně ve svém pohřebním komplexu, který je (na pohřebišti) Isesiho pyramidy. ...¹³⁵

... Požádal jsem svého pána, aby byl pro něj přivezen sarkofág z Tury. Veličenstvo můj pán nechal představeného expedic a představeného úředníků plout (po řece) s úkolem přivést zpět sarkofág z Tury ve velké nákladní lodi z Residence.... Tento sarkofág a jeho víko byl přivezen z Tury přímo do pyramidového města panovníka Chufua a umístěn v jeho hrobce. Byl přivezen na lodi z Tury a umístěn na své přidělené místo za pět dnů plavby...(vykonavatelé úkolu) dali jeho Veličenstvu vědět, že je sarkofág na cestě, takže bude moci odpočívat na určeném místě.“¹³⁶

Text opět z 5. dynastie tentokrát v hrobce Hetepherachteje ze Sakkáry (zádušního kněze Neferirkarea a kněze slunečního chrámu Niuserre) zmiňuje darování sarkofágu králem.¹³⁷

„Každý, kdo vstoupí do této hrobky nečistý a učiní v ní něco zlého, bude za to souzen Velkým bohem. Postavil jsem tuto hrobku, protože jsem byl ctěn králem, jenž mi dodal sarkofág.“¹³⁸

Zajímavý a svým způsobem jedinečný je text pocházející z kamenného bloku znovupoužitého v hrobce z 6. dynastie (G 2188)¹³⁹. Blok zřejmě pocházel z reliéfu znázorňujícího psa nebo přímo z hrobky psa, zmíněné v textu. Text je následující.

¹³⁴ Ibid, 33.

¹³⁵ Op. cit., 311.

¹³⁶ Strudwick, op. cit., 314-315.

¹³⁷ Sethe, Urkunden, 49: 17-50:3.

¹³⁸ Vachala, op. cit., 27.

„Pes, který vykonával povinnosti hlídače pro Jeho Veličenstvo, jeho jméno je Abutiju. Jeho Veličenstvo nařídilo, aby byl pohřben a aby mu byl dán sarkofág z Obou pokladnic, (spolu s) velkým množstvím plátna *jdmj*, kadidlem a olejem *sftj*. Jeho Veličenstvo pro něj také od pracovní skupiny nechalo postavit hrobku. Jeho veličenstvo to udělalo, především aby zabezpečilo jeho posmrtnou existenci.“¹⁴⁰

Z uvedených textů je vidět, že sarkofág patřil mezi vzácné zboží, které panovník věnoval na důkaz své přízně a jako projev uznání za prokázané služby. Dochované biografie zmiňující sarkofág pocházejí z 5. dynastie a 6. dynastie. Absenci obdobných textů z dřívější doby můžeme přičíst vývoji tohoto literárního žánru. Ve 4. dynastii udávají texty v hrobkách převážně jen jméno a tituly zemřelého. K rozvoji životopisných textů dochází až od 5. dynastie. V této době je větší důraz položen na osobu majitele a v textu se objevují údaje biografického rázu. Rozkvět biografického žánru pak nastává v 6. dynastii, kdy se tyto texty ve dvou různých podobách objevují na stěnách hrobek. Jako „ideální“ životopis, který popisuje dobré skutky odpovídající principu *maat*, který majitel hrobky ctil. A jako „skutečný“ životopis, který vypráví o konkrétních činech zemřelého, které za svůj život vykonal.¹⁴¹ Vrcholný příklad druhého typu představuje zde zmíněný Weniho nápis. Jedinečný je i v kontextu sarkofágů. Nehovoří se v něm pouze o jednom, ale dokonce o dvou sarkofázích z dvou různých lomů na kámen. Výjimečný je také text zaznamenávající darování sarkofágu pro věrného psa. Je v dochovaných textech ojedinělý a archeologicky zatím nedoložený.

3.3 NÁPISY NA SARKOFÁZÍCH

Nejstarší dochované kamenné sarkofágy z pyramidových komplexů panovníka Necericheta a Sachemcheta žádné texty neobsahují. Také alabastrové sarkofágy z Dáhšúru datované de Morganem do 3. dynastie jsou anepigrafické¹⁴².

¹³⁹ Porter, B., Moss, L. B., Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. III. : Memphis. Part 2. : Saqqara to Dahshur (PM III²), Oxford 1981, 81.

¹⁴⁰ Strudwick, op. cit., 425-6.

¹⁴¹ Vachala, op. cit., 23.

¹⁴² De Morgan, Fouilles a Dahchour, mars-juin 1894, Vienne 1895, 75-76. De Morganovu dataci zpochybňuje Lacau v: Lacau, M. P., Catalogue général des Antiquités égyptiennes du musée du Caire n° 28087-28126

Z období 4. dynastie se zachovalo 51 sarkofágů z toho 11 se zaznamenaným textem.¹⁴³ Donadoni uvádí začátek výskytu textů na sarkofázích od vlády Chufua,¹⁴⁴ což dokládají sarkofágy královských princů – Chufuových synů Kawaba (GÍ 57) a Džedefhora (GÍ 146) a Minchafa (GÍ 195).¹⁴⁵ 6 sarkofágů vlastnili členové královské rodiny (z toho dva vezíři), zbylé si nechali zhotovit 2 vyšší, 1 střední úředník a jeden úředník s titulem *hrj wdb nswt*.¹⁴⁶

V 5. dynastii se z dochovaných 73 sarkofágů objevují texty také na 11 z nich.¹⁴⁷ 5 majitelů sarkofágů jsou vezíři, 1 vyšší, 1 střední, 3 nižší úředníci a 1 členka královské rodiny.

Jednoznačný nárůst textů zaznamenávají sarkofágy v období 6. dynastie. Z celkového počtu 80 sarkofágů je z nich 36 popsáno texty.¹⁴⁸ 4 sarkofágy náleží panovníkům, 11 vezírům, 12 vyšším, 2 středním, 3 nižším úředníkům a 4 ženám.

Pokud se podrobněji podíváme na typy textů, které se na sarkofázích objevují, je možné je rozdělit do tří skupin. Texty se jménem a tituly majitele, texty s obětní formulí *hṯp dj nswt* a texty se seznamem obětí. Výjimečný je v tomto směru text s dedikačním nápisem na sarkofágu Meresanch III. (GÍ 45), který zaznamenává darování sarkofágu od své matky královny Hetepheres II. Nekolikrát se vyskytuje také text, v němž jsou oslovováni kněží a pracovníci nekropole, aby se postarali o zabezpečení sarkofágu.¹⁴⁹

Nejjednodušší texty vytesané na sarkofágu obsahovaly pouze jméno a tituly majitele, například na sarkofágu Džedefchufua (GÍ 145) nebo Kaemnefereta (GÍ 58). V některých případech bývají titulatury téměř kompletní (Džedefchufu), jinde jsou uvedeny pouze nejdůležitější tituly, které zemřelý zastával (Senedžemib Inti, GÍ 81). Ty však byly plně dostačující pro identifikaci majitele sarkofágu.

Sarcophages antérieurs au Nouvel Empire, Le Caire 1906, 150. Lacau datuje de Morganem nalezené sarkofágy až do 12. dynastie, v poznámce ale uvádí, že datace je pouze „předběžná.“ Lauer k tomu v ASAE XXXIII, 165-6 uvádí, že de Morgan datuje sarkofágy na základě nádob z 3. dynastie nalezených v blízkosti sarkofágu. Zpochybňuje ale archeologický kontext obou nálezů a považuje dataci do 3. dynastie za nejistou. Alexanian, N., Seidlmayer, S. J., v přehledové studii věnované Dáhšúru - Die Nekropole von Dahschur. Forschungsgeschichte und Perspektiven in: Abusir and Saqqara 2000, Praha 2000, 283-304 zmiňují v souvislosti s de Morganem hrobky až ze 4. dynastie a konce Staré říše.

¹⁴³ Údaje v Databázi sarkofágů.

¹⁴⁴ Donadoni, op. cit., 92.

¹⁴⁵ 10 epigrafických sarkofágů pochází z Gízy, 1 patří vysokému úředníkovi z Abú Rawáše.

¹⁴⁶ Rozdělení do společenských tříd viz. Kanawati, Egyptian Administration.

¹⁴⁷ 7 hrobek s textem na sarkofágu pochází z Gízy, 4 ze Sakkáry.

¹⁴⁸ 3 sarkofágy z Gízy a 3 z Heliopoli, zbylých 30 sarkofágů nalezeno v Sakkáře.

¹⁴⁹ Citováno níže.

Obětní formule *hṭp dj nswt* (*oběť, již dává král*) měla umožnit zemřelému podílet se na obětech předkládaných bohům ve jménu krále. Na sarkofázích se objevuje také od 4. dynastie. Bývá spojena s invokační obětí (*pṛt-hrw*) chleba a piva a později je obohacena o celé seznamy obětí uvedených v kanonickém pořadí. Někde navíc o seznam sýpek nebo sedmi posvátných olejů. U sarkofágu Irejenwera (GÍ 66) se dozvídáme podrobnější informace. Jsou zde vyjmenovány i svátky, během nichž mají být obětiny předkládány.

Poměrně často se na sarkofázích objevuje formule *ḳrs.tj.f(j)* (*necht' je pohřben, případně necht' je krásně pohřben*). Formule pokračuje specifikováním místa pohřbu: *m s(mj)t jmntt* (*v západní poušti*), *m hr-ntr* (*na pohřebišti*) nebo *m jz.f* (*ve své hrobce*). První varianta se vyskytuje ve 4. dynastii (Minchaf, GÍ 195, Horbaef, GÍ 170, Irejenwer, GÍ 66). Od 5. dynastie se objevuje výraz *m hrt-ntr*. V 6. dynastii, například u Ptahotepa Ijenancha (SA 15) mohou jednotlivé výrazy vytvářet dokonce spojení: „*v jeho hrobce na pohřebišti, na pohřebišti v západní poušti, případně ve své hrobce na pohřebišti v západní poušti*“.

V rámci obětních formulí jsou v textech zmiňovaná některá božstva. Nejprve se v nich objevuje Anup, doprovázený ve 4. dynastii epitety *hntj šh ntr* (*ten, který je před svatostánkem*) a *nb t3 dsr* (*pán posvátné země, tj. pohřebiště*). V 6. dynastii jsou jeho epiteta uváděna v určitém přesně daném pořadí: *tpj dw.f* (*jenž je na své hoře*), *jmj Wt* (*ten z ut*), *nb t3 dsr* (*pán posvátné země*). Nicméně stále se používá též výraz *hntj šh ntr*.¹⁵⁰

Na konci 5. dynastie za vlády Venise začíná být v textech zmiňován Usir¹⁵¹. Bývá doprovázen svými epitety *hntj Jmntjw* (*přední ze Západních*), *nb Jmntt* (*pán Západu*) a *nb ddw* (*pán Džedu*).

Obětní formule s bohem Anupem a Usirem nemají pevné umístění na východní nebo západní stěně sarkofágu. Vyskytují se na obou stěnách vně i uvnitř zhruba stejně často. Kratší stěny sarkofágu bývají většinou vyhrazeny pro jméno a tituly majitele.

Od období Tetiho vlády dochází v nápisech na sarkofázích k novému trendu. Determinativy Usira a Anupa byly vynechávány a jejich jména začala být psána pouze

¹⁵⁰ Donadoni, op. cit., 95.

¹⁵¹ Poprvé na sarkofágu Ptahotepa, řečeného *tfj* (SA 16).

fonetickými znaky.¹⁵² Také determinativy lidských figur nebyly v některých titulech vypisovány a později byly dokonce deformovány.

Třetím typem textů zaznamenaných na sarkofázích jsou seznamy obětí. Tyto seznamy obsahují předměty, které zemřelý potřeboval pro zabezpečení posmrtného života: potraviny, rituální předměty a látky. Výčet těchto předmětů býval většinou zachycen na vnitřní východní stěně sarkofágové vany. Podobné seznamy obětí začínají na konci 5. dynastie zdobit stěny pohřebních komor.¹⁵³ Na sarkofázích jsou seznamy doloženy ojedinelé ve 4. dynastii (Minchaf GÍ 195) a Meresanch II. (GÍ 46) a pak až v období 6. dynastie (Hetepi GÍ 165).

K seznamu obětí se na začátku 6. dynastie přidává také seznam sedm posvátných olejů a seznam sedm sýpek. Seznamy olejů doplněné vyobrazením nádob bývaly zpravidla zaznamenány na kratší severní stěně vany, seznam sýpek s jejich zobrazením na jižní.

Sarkofágy královny Meresanch II. a prince Minchafa jsou v kontextu ostatních sarkofágů výjimečné svými texty. „Předběhli“ tak svou dobu a už ve 4. dynastii si nechávají zapsat na své sarkofágy seznamy obětí a sýpek. Meresanch uvádí seznamy obětí a sýpek na vnější severní stěně vany. Vše v ideálním množství tisíc. Minchaf se nespokojil se seznamem umístěným pouze na jedné stěně. Jeho seznamy obětí jsou daleko propracovanější a jsou součástí všech čtyř vnějších stěn sarkofágové vany. Opět, jako u Meresanch v počtu tisíce kusů.

Texty mohli být na sarkofágy vytesány v nízkém reliéfu nebo pouze malované. S výjimkou vnitřní plochy víka byly psány na všechny stěny vany i víka. Boční strany (východní a západní) nabízely největší prostor pro zapsání textů a byly proto hojně využívány. Základní linka textu běžela většinou podél horního okraje stěn vany a mohla být doplněna několika sloupci textu. Text byl umísťován ovšem také uvnitř vany, na bočních stěnách i horní ploše víka.

Na některých sarkofázích je doloženo přímo slovo *ḫrsw*. Také výraz pro víko i sarkofágovou vanu. To se týká tří exemplářů z Tetiho pohřebiště - sarkofágů Anchmahora (SA 94), Kaopera (SA 63) a Chentiky Ichechiho (SA 189). Jedná se zřejmě o oblíbenou

¹⁵² Kanawati, N., Decoration of burial chambers, sarcophagi and coffins in the Old Kingdom, in: K. Daoud, (ed.), Studies in honor of Ali Radwan, Le Caire 2005, 59-61.

¹⁵³ Ibid, 56.

formuli z období Tetiho vlády, kterou si tito vysocí hodnostáři nechali v malých obměnách zvěčnit na víka sarkofágů.

Na východní straně víka Anchmahora můžeme číst text, ve kterém Anchmahor oslovuje 80 mužů, kteří mají na starosti pohřebiště a také všechny, kteří sestoupí ho hrobky: *(j)n jw mrjj.tn...wnn jm3h.tn nfr hr ntr ʕ3, djdj.tn n(.j) ʕ3 pn n krs(w) pn hr mwt.f m bw mn(h) n rht.tn.....přejete-li si..., abyste byli zaslouženě zaopatřeni před velkým bohem, pak pro mne uložte toto víko na sarkofág, na jeho „matku“(vanu), tak dovedně (znamenitě), jak jste schopni... .*¹⁵⁴

S téměř shodným textem (ovšem bez užití slova *krsw*) se setkáme u Chentiky Ichechiho. Text je umístěn také na východní straně víka. Zesnulý Ichechi říká: *(j)n jw... wnn jm3h.tn nfr hr ntr ʕ3 nb krs m hrt-ntr, dd.tn n(.j) ʕ3 pn hr mwt.f m bw mn(h) n [rht.tn]...přejete-li si...abyste byli náležitě zaopatřeni před velkým bohem a abyste se stali majiteli pohřbu (hrobky) na pohřebišti, pak pro mne položte toto víko na jeho „matku“(vanu), tak dovedně [, jak jste schopni]... .*¹⁵⁵

S malou změnou se text vyskytuje na třetím sarkofágu. Text na východní straně víka Kaopera opakuje: *...[(j)n jw] ...wnn jm3h.tn nfr hr ntr ʕ3 djdj.tn n(.j) ʕ3 pn hr mwt.f (m) jkr... přejete-li si...abyste byli náležitě zaopatřeni před velkým bohem, pak pro mne výtečně položte toto víko na jeho „matku“(vanu)... .*¹⁵⁶

Následující text, který uvádím, nepochází ze sarkofágu, ale z dřevěné rakve. Přesto by zde měl zaznít. Je totiž názorným příkladem spojení rakve s bohyní Nutou. Jedná se o text zapsaný na rakvi *3nwa*. Donadoni datuje tohoto úředníka do konce vlády Pepiho II. nebo krátce po jeho smrti.¹⁵⁷ Na vnitřní severní stěně sarkofágu je říkání, které pronáší Nuta:

Já jsem Núta. Přináším ti podhlavničku pod tvou hlavu. Dávám ti ji do ruky, ó Usire Anw, kéž můžeš žít ty a tvá mysl, ó Usire Anw, navěky!

Na jižní stěně vany je podobné říkání Nuty.

¹⁵⁴ Strudwick, op. cit., 424.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Ibid, 425.

¹⁵⁷ Donadoni, op. cit., 167, Appendice C 32.

Jsem Nuta. Podávám ti sandály na tvé nohy. Dávám je do tvé ruky (do tvých rukou), ó Anw, neboť jsou (součástí) tebe a tvé mysli. Kéž žijí věčně, ó Anw!¹⁵⁸

Nakonec se ještě stručně zmíním o Jihosakkárských análech.¹⁵⁹ Tento seznam panovníků byl vyryt na víku sarkofágu královny Anchesenpepi (I/III?).¹⁶⁰ Sarkofág této královny byl nalezen v jedné ze skladištních komor zádušního chrámu královny Iputy II. Text na víku sarkofágu byl velmi poškozený a sám nálezce ho popsal jako „nenapravitelně ztracený.“¹⁶¹ Sarkofágu si po desítkách let v káhirském muzeu všiml V. Dobrev a identifikoval na víku Pepiho titulaturu, jméno jeho matky Iputy i další fragmenty textu. Například titulaturu Tetiho následovanou jménem jeho matky královny Seššešety. Z nálezů formule *nswt bjtj*, kartuše, formule užívané v análech *jr.n.f m mnw.f n* a data sčítání dobytka *ḥ3t sp* usoudil, že se skutečně jedná o anály 6. dynastie.

„Víko“ na kterém jsou anály zaznamenané, bylo zřejmě recyklováno z jiného monumentu. Je tvořeno monolitem z droby, zatímco vana sarkofágu je vyrobena z žuly. Také je menší než samotné víko. Otázkou zůstává, kdy mohlo k přeměně z původního monumentu dojít. Anály pravděpodobně nechal vytesat Merenre nebo Pepi II.¹⁶² Kdo však vytvořil víko? C. Berger nabízí dvě možnosti.¹⁶³ Podle první šlo o pohřeb „ve spěchu“ v období násilností na konci 6. dynastie. Podle druhé o sekundární pohřeb v rámci restaurace kultů královských matek, ke kterému došlo při ustálení poměrů po zmatcích na začátku První přechodné doby.

V. Dobrev navrhuje jinou alternativu. Především označuje za možnou majitelku Anchesenpepi I. (manželku Pepiho I. a matku Merenrea) namísto Anchesenpepi IV. (manželky Pepiho II. a matky Neferkarea II).¹⁶⁴ Také předpokládá, že se jedná o originální monument, který nechal vytvořit pravděpodobně samotný Merenre přímo pro královnu. Nevysvětluje však výběr posledního místa odpočinku této královny ani jedinečnost zaznamenaného textu v souvislosti s typem monumentu. Tato otázka tak zůstává otevřená.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Dobrev, V., Baud, M., De nouvelles annales de l'Ancien Empire égyptien. Une „Pierre de Palerme“ pour la VI dynastie, BIFAO 95, 1995, 23-92, Idem, Le verso des annales de la VI dynastie. Pierre de Saqqara-Sud, BIFAO 97, 1997, 35-42, Dobrev, The South Saqqara Stone and the sarcophagus of Queen Mother Ankhsenpepi (JE 65 908), in: M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí, Abusir and Saqqara in the Year 2000, 381-96.

¹⁶⁰ Jéquier, G., Les pyramides des reines Neit et Apouit, Le Caire, 1933, 52-54, Dobrev, South Saqqara Stone, 385-396.

¹⁶¹ Ibid, 52.

¹⁶² Baud, Dobrev, op. cit, BIFAO 95, 54.

¹⁶³ Berger, C., Clerc, G., Grimal, N., A la quete de nouvelles versions a propos des reines de la fin de l'Ancien Empire, in: Hommages a Jean Leclant, BdE 106/1 (1994), 76,78.

¹⁶⁴ Dobrev, South Saqqara Stone, 392-396.

Cílem této práce ani v možnostech jejího rozsahu není zabývat se jednotlivými majiteli sarkofágů ani obsáhnout veškeré texty. V některých případech jsou však okolnosti natolik zajímavé, že by si tuto pozornost bezesporu zasloužily. Tento příklad je jen dokladem toho, že za každým sarkofágem se skrývá jedinečný lidský příběh, který takto promlouvá i po tisíciletích.

3.4 TEXTY PYRAMID

Texty pyramid jsou egyptské náboženské texty, které si panovníci nechávali zaznamenávat na stěny pohřebních komor, předsíně a později také v místnostech blíže vstupu. Texty měly panovníkovi pomoci v jeho cestě do zásvětí, aby se mohl bezpečně stát blaženým zesnulým. Na sarkofázích se Texty pyramid objevují poprvé u panovníka Tetiho. Dochovaly se čtyři soubory textů na sarkofázích Tetiho, Pepiho, Merenrea a Pepiho II., s říkáními 1, 4, 5, 6, 7, 8, a 9 par. 7, a-b.

Texty pyramid promlouvají v mýtické rovině. Zesnulý panovník je v nich symbolicky ztotožněn s Usirem a samotný sarkofág s bohyní Nutou.¹⁶⁵ Allen upozornil na souvislost mezi podzemní částí pyramidy a jejím významem pro znovuzrození panovníka. Zesnulý panovník (Usir) se rodí v lůně Nuty (sarkofágu) každý den, jako Re. Jeho zmrtvýchvstání opisuje cestu slunce. Ráno vychází z pohřební komory (*dw3tu*), kde je uloženo jeho tělo v sarkofágu přes předsíň (*3ht*) až na nebesa (*pt*). Večer se vrací zpět a odpočívá v sarkofágu, aby mohl další ráno znovuvzkříšený opět vystoupit na nebesa.¹⁶⁶

Na víku panovnických sarkofágů jsou zaznamenané texty, které tuto představou dokreslují.

„Říkání jak vystoupit (znovu vstoupit) z lůna Nuty“:

...doprovázím ho navždy, syna svého srdce, já jsem způsobila, že se zrodil, vyšel z mého lůna, je tím, po kterém jsem toužila a kvůli kterému jsem se stala spokojenou. (Teti)¹⁶⁷

¹⁶⁵ Allen, J. P., *The ancient Egyptian Pyramid Text*, Atlanta 2005, 6.

¹⁶⁶ *Ibid*, 9-10.

¹⁶⁷ *Ibid*, 67, 5a.

...Merire se spojuje s lůnem (své matky Nuty) necht' žije ... navždy (Pepi I)¹⁶⁸

...syn Nuty z jejího těla, Merenre, zrozený jako slunce...(Merenre)¹⁶⁹

Říkadlo 364 § 616d (na stěně pohřební komory) dokonce přímo ztotožňuje bohyni Nut se sarkofágem.

„Byl jsi předán své matce, v jejím jménu „sarkofág“(*drwt*), ona tě objala, svým jménem „sarkofág“ a ty jsi jí byl přinesen, v jejím jménu „hrobka“.¹⁷⁰

Těchto několik příkladů ilustruje posmrtné představy starých Egyptanů. Sarkofág byl místem, kde probíhalo znovuzrození. Symbolickým lůnem nebeské bohyně, které umožňovalo zrození do nového posmrtného života.

¹⁶⁸ Ibid, 100, 2.

¹⁶⁹ Ibid, 211, 1b.

¹⁷⁰ Faulkner, R. O., The Ancient Egyptian pyramid texts, Oxford 1969, 119, Mercer, S. A. B., The Pyramid Texts in Translation and Commentary, New York 1952, 124.

4 IKONOGRAFICKÉ PRAMENY

4.1 VÝZDOBA SARKOFÁGŮ

Sarkofágy Staré říše se nemohou, pokud jde o výzdobu, srovnávat s dřevěnými rakvemi Prvního přechodného období a Střední říše, nicméně obsahují několik zajímavých motivů symbolického významu.

4.1.1 MOTIV PRŮČELÍ PALÁCOVÉ FASÁDY

Z výzdobných prvků, které se na sarkofázích objevují, je nejčastější motiv průčelí palácové fasády. Toto znázornění vychází ze symbolické koncepce hrobky, přeneseně sarkofágu, jako příbytku věčnosti.¹⁷¹ Vnější stěny sarkofágové vany jsou zdobené výklenky, podobně jako byly superstruktury sakkárských hrobek 1. a 2. dynastie zdobené nikami. Tento motiv se vyskytuje na dřevěných rakvích už od 2. dynastie. Na sarkofázích se motiv palácového průčelí začíná objevovat až v průběhu 4. dynastie. Základním prvkem stylizovaného průčelí je znázornění výklenků, lehce zapuštěných ve stěně vany. Tyto výklenky se vyskytují v mnoha variacích na všech stěnách vany.

Donadoni rozlišuje tři základní typy podle bohatosti motivu.¹⁷² Nejjednodušší typ má delší stranu vany zdobenou úzkými jednoduchými výklenky, v horní části se stylizovaným „válcem“. Na konci delších stěn sarkofágu mohl být výklenek ve tvaru nepravých dveří.

Druhý typ pokrýval vanu jednou nebo dvěma branami palácového průčelí symbolizujícími lehké konstrukce ze sušených cihel, dřeva, rohoží a rostlinných materiálů. Poslední typ je podobný předchozímu, s tím rozdílem, že brány jsou užší a podlouhlejší.

¹⁷¹ Scharf, A., *Das Grab als Wohnhaus in der ägyptischen Frühzeit*, München 1947, 9, 45.

¹⁷² Donadoni, op. cit., 76.

4.1.2 MOTIV LEOPARDÍ KŮŽE

Jiným výzdobným prvkem, který se však vyskytuje velmi zřídka, je znázornění kůže kočkovité šelmy vytesané na vrchní plochu víka. Hlava zvířete byla umístěna nad hlavu zesnulého, tělo s tlapy pokrývalo téměř celou vrchní plochu víka. Tento motiv se dochoval pouze u dvou sarkofágů z období Staré říše. Z pozdější doby (Střední říše) existuje několik nálezů se stejným motivem, ale použitým na jiných předmětech pohřební výbavy. Na víku dřevěné skříňky na kanopy z Egyptského muzea je namalovaná kůže, z níž se dochovaly pouze tlapy a ocas zvířete.¹⁷³ Kůže kočkovité šelmy se dochovala také na dvou pohřebních bárkách z Méru uložených v Metropolitním muzeu v New Yorku¹⁷⁴ a další z Káhirskeho muzea.¹⁷⁵ V těchto případech byla kůže namalovaná na střeše kajuty, která zakrývala máry a trůn pro zesnulého.

První majitel dochovaného staroříšského sarkofágu s tímto prvkem není známý (GÍ 137). Jeho žulový sarkofág byl nalezen v hrobce G 7340.¹⁷⁶ Víko je typu *ḫrsw* s dvěma výčnělky po obou stranách.¹⁷⁷ Donadoni identifikuje kůži zvířete jako leopardí a upozorňuje na zbytky červené (zrzavé) barvy v pravé přední části figury.¹⁷⁸ Ohon zvířete je znázorněn dvakrát, symetricky se rozděluje a dosahuje na spodní okraj zaklenutí víka. Čenich zvířete je zobrazený shora a vypadá, jako by byl profil znázorněný dvakrát vedle sebe.

Druhý sarkofág (Gí 66), také žulový, byl nalezen na gízském poli mastab východně od Chufuovy pyramidy.¹⁷⁹ Nacházel se nezvykle v severní šachtě hrobky, většinou projektované pro manželku majitele. Zde byl z nějakého důvodu pohřben sám majitel hrobky jménem Irejenwer, jehož jméno je spolu s tituly vytesáno na vrchní ploše obou čel víka. Víko je také typu *ḫrsw* s jedním výstupkem pro manipulaci na každé straně. Vana sarkofágu je zdobená jednoduchými výklenky. Na víku je vytesána v nízkém reliéfu kůže zvířete. Jeho čenich je znázorněn podobně jako v předchozím případě, ocas je tentokrát stočený pouze k jedné (levé) straně.

¹⁷³ Lacau, P., CRAIBL, 1924, 297-298.

¹⁷⁴ Gauthier, H., Le sarcophage n° 6007 du musée du Caire, ASAE XXX, 1930, 177.

¹⁷⁵ Reisner, Models of Ships and Boats (=CGC, nn. 4798-4976 et 5034-5200), Le Caire 1913, 37, fig 136 (n. 4849).

¹⁷⁶ PM III², 50.

¹⁷⁷ Více viz. kapitola Typologie.

¹⁷⁸ Donadoni, op. cit., 87.

¹⁷⁹ Junker, Giza I, 56.

Existuje několik hypotéz pro vysvětlení původu takovéto výzdoby. Gauthier navrhuje, že se jedná o zobrazení kůže zvířete, kterou měl na sobě kněz během pohřebních rituálů.¹⁸⁰ Kůže měla být podle něj vytesána na víko jako připomínka rituálu „otevírání úst.“ Gauthier také zvažuje možnost, že kůže odkazuje na funkci, kterou zemřelý zastával za svého života. Mohl být knězem *sm* (*stm*), který je často zobrazován oděný v podobné zvířecí kůži. Tituly Irejenwera *jrj p^ct, sd3wtj bjtj, smr w^ctj, mdw hp, mnjw Nhn, r P nb, hrj tp Nhb, hrj tp d3t* tuto skutečnost ovšem nepotvrzují a ve druhém případě anonymního majitele ji bohužel prověřit nemůžeme.

Donadoni se v této otázce nejvíce ztotožňuje s názorem Lacaua¹⁸¹. Ten pohlíží na kůži šelmy jako na objekt s náboženskou a pohřební symbolikou. Kůže má podle něj hodnotu magické ochrany těla zemřelého. Podobně jako byl panovník přirovnáván k silnému býku, také zde mohla šelma ochraňovat majitele sarkofágu a předávat mu symbolicky svou sílu.

Zajímavý je názor J. Janáka.¹⁸² Ten si povšiml na jednom ze zmíněných sarkofágů motivu hvězdiček na leopardí kůži.¹⁸³ Janák spojuje zobrazení leoparda s nebeskou bohyní a opírá se při tom mimo jiné o pozdější dochovaná znázornění bohyně Nuty s tělem pokrytým hvězdami.

Leopard bylo exotické zvíře dovážené do Egypta z Núbie.¹⁸⁴ V reliéfech bylo zobrazováno s typicky nahrbeným hřbetem hieroglyfickým znakem (E 24) a nikdy ne ležící jako například lev.¹⁸⁵ To asi odráželo skutečnost, že leoparda mohli staří Egyptané pozorovat ve větvích stromů, tj. na nebeské klenbě. Egyptské slovo pro leoparda bylo *b3* nebo *3bj*. V souvislosti se sarkofágy je zajímavé, že znak leopardí kůže byl použit na několika místech v Textech pyramid jako determinativ k lidskému *b3*.¹⁸⁶ Tento projev bytosti, způsob lidské existence po smrti byl tak symbolicky zobrazen na víku sarkofágu v podobě leopardí kůže.

¹⁸⁰ Gauthier, op. cit, 178.

¹⁸¹ Lacau, P., CRAIBL, 1924, 298.

¹⁸² Na základě osobní konzultace.

¹⁸³ CGC n. 6007, na příslušné obrazové dokumentaci tento detail bohužel vidět není.

¹⁸⁴ McDonald, A., The Curiosity of the Cat in hieroglyphs, in: Magee, D., Borriau, J., Quirke, S., (eds.), Sitting beside Lepsius : studies in honour of Jaromir Malek at the Griffith Institute, Leuven 2009, 365.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Venis PT 263 §338b, Teti PT 224 §219b a Pepi I. PT 469 §907d.

4.1.3 MOTIV ANUPA

Na jiných dvou staroříšských sarkofázích se dochoval v rámci textu na horní ploše víka několika násobně zvětšený znak Anupa. Tento prvek si nechala vytvořit Chufuova dcera Meresanch II. (GÍ 46) a Hetep (SA 167) z 5. dynastie. V obou případech majitelé pravděpodobně chtěli zdůraznit roli Anupa jako boha zemřelých zaručujícího vzkříšení. Znázorněním šakala na víku se tak odevzdávali pod jeho magickou ochranu.¹⁸⁷

4.1.4 MOTIV HLAVY A NOHOU

Mezi výzdobnými motivy na kamenných sarkofázích můžeme ojediněle nalézt také vyobrazení hlavy na severní a nohou na jižní straně sarkofágu. Ze všech dokumentovaných sarkofágů je toto znázornění doloženo pouze jednou - v 6. dynastii u princezny Hemetry (SA 171). Hassan zaznamenává takové zobrazení na severní stěně vany pod jménem a tituly zemřelé.¹⁸⁸ Hlava je vytesána z profilu ve formě hieroglyfické značky *tp*. O zobrazení nohou, které bývá ve formě hieroglyfu *rdwj* na jižní stěně se Hassan nezmiňuje. Důvodem pro zachycení tohoto prvku je podle něj snaha zachovat princezně identitu i po smrti a tím také přístup k podávání obětí, které může prostřednictvím zobrazené hlavy sledovat. Tedy jakási možná ozvěna rezervních hlav objevujících se ve 4. dynastii v Gíze?

Zobrazení hlavy a nohou zaznamenává Donadoni také u dřevěných rakví z konce 6. dynastie. Meriib byl majitelem dvou rakví s vyobrazením těchto částí lidského těla.¹⁸⁹ Donadoni k tomu poznamenává, že se jedná o ryze praktické znázornění.¹⁹⁰ Zobrazení hlavy a nohou mělo pouze upozornit řemeslníky, kde má být hlava zesnulého a zjednodušit tak manipulaci s tělem při jeho uložení do dvou rakví. Opírá se mimo jiné o nálezy dalších rakví, u nichž byl na jižní stěně namalován znak *rswt* označující jižní stranu.¹⁹¹

¹⁸⁷ Donadoni, 89.

¹⁸⁸ Hassan, Giza V, 16-17, Idem, Excavation at Saqqara, III., 7-8, pl. IV.

¹⁸⁹ Donadoni, Appendice C 18-19.

¹⁹⁰ Ibid, 91.

¹⁹¹ Junker, Giza VII, fig. 90 a.

V souvislosti se zobrazenými částmi těla není nezajímavý již zmíněný text, který se dochoval z rakve *3nwa*.¹⁹² Uvnitř rakve na její severní straně je zapsané „řikání“: „*Jsem Nuta. Podávám ti podhlavničku pod tvou hlavu...aby mohl žít věčně*“. Na jižní stěně pak text:... „*Jsem Nuta. Podávám ti sandály pod tvé nohy...aby mohli žít věčně*.“¹⁹³ Tento text upozorňuje na důležitost těla pro posmrtnou existenci. Tělo zemřelého hrálo podstatnou roli v jeho symbolickém znovuvzkříšení. To by podporovalo Hassanovu verzi a ukazovalo také na jiný než jen praktický důvod pro zmiňovaná znázornění.

4.1.5 MOTIV POSVÁTNÝCH OČÍ

V období 6. dynastie se výzdobné prvky rozšiřují o motiv posvátných očí. Ty byly zobrazovány ve dvojici a umístěny na východní stěně sarkofágu u jejího severního konce (v oblasti hlavy zemřelého).

Egyptané běžně užívali znázornění jednoho oka *w3dt* v podobě amuletů zhotovovaných z různých druhů materiálu od konce Staré říše.¹⁹⁴ Byly malovány nebo vytesávány na množství předmětů od vesel, bárek, zbraní po předměty denní potřeby, například zrcátka.¹⁹⁵ Na sarkofázích se objevovaly vždy ve dvojici osově souměrné, s výjimkou hyksóského období.¹⁹⁶ Vzhledem k umístění očí se nabízí představa, že těmato očima mohl zemřelý sledovat, co se děje venku.¹⁹⁷ Reisner dodává, že ze stejného důvodu byly v hrobce v Tarchánu proraženy dva malé otvory ve zdi komory, v níž byl zemřelý uložen.¹⁹⁸ Capart vidí v páru očí spíše amulet s apotropaickou funkcí.¹⁹⁹ Namítá, že pokud by pár očí měl zobrazovat oči zemřelého, byly by oči na sarkofágu znázorněny vertikálně a kopírovaly tak uložené tělo. Podobný význam jako Capart připisuje páru očí také Bonnet.²⁰⁰ Říká, že

¹⁹² Jéquier, *Tombes de particuliers de l'époque de Pepi II.*, ASAE XXXV, 1935, 150-2.

¹⁹³ Donadoni, op. cit., Appendice C 32.

¹⁹⁴ Redford, *Oxford Encyclopedia*, 79

¹⁹⁵ Jéquier, G., *Les frises d'objets des sarcophages du Moyen Empire* (=MIFAO, 47), Le Caire 1921, 133-7.

¹⁹⁶ Idem, *Le monument funéraire de Pepi II, III*, 44, fig. 34.

¹⁹⁷ Schäffer, H., *Priestergräber und andere Grabfunde vom Ende des Alten Reiches bis zur Griechischen Zeit vom Totentempel des NE-USER-RE* (=WVDOG, 8), Leipzig 1908, 17, Hassan, *Giza V*, 15, 175, Junker, *Giza VIII*, 100, 144.

¹⁹⁸ Reisner, *The Development of the Egyptian Tomb down to the Accession of Cheops*, Cambridge 1936, 241-243.

¹⁹⁹ Capart, J., *Les yeux magiques*, CdE XXI, 1946, 32-33, n. 41.

²⁰⁰ Bonnet, H., *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, heslo Böser Blicke.

znázornění očí zastává funkci ochrany před nebezpečím pocházejícím z venku. Konečně Jéquier považuje oči na sarkofázích za oči Horovy.²⁰¹ Interpretuje je jako denní a noční slunce. Na sarkofág byly podle něj umístěny jako symbol věčného života zachycující znovuvzkříšení slunce, ke kterému dochází den co den.

Z období Staré říše se dochovalo šest sarkofágů s vyobrazením očí *w3dt*. Všechny pocházejí z Tetiho pohřebiště. Majiteli jsou vyšší úředníci a vezíři zastávající funkce za panovníků Tetiho a Pepiho I. (Mereri, Kaaper, Anchmahor, Chentika Ichechi, Iunmin) a královna Iputa (manželka Tetiho a matka Pepiho I.).²⁰²

4.1.6 MOTIV SEDMI POSVÁTNÝCH OLEJŮ

Na sarkofágu vezíra Anchmahora se kromě páru posvátných očí nachází i další zajímavý výzdobný element a tím je zobrazení sedmi posvátných olejů. Na východní stěně jeho sarkofágu jsou uvedeny názvy olejů a pod nimi zobrazení nádob, které tyto oleje obsahovaly.²⁰³ Druhý sarkofág, u kterého je sedmi olejů doloženo, pochází také z 6. dynastie z doby o něco pozdější. Majitel sarkofágu Mereri byl vezírem za panovníků Merenrea a Pepi II. Nádoby s oleji a jejich jména jsou namalována jako v prvním případě na vnější východní stěně sarkofágu u hlavy zesnulého. V umístění olejů u hlavy zemřelého můžeme spatřovat určitou spojitost, neboť číslo 7 bývalo psáno také hieroglyfickou značkou pro hlavu *sḥ*.

Tyto dva sarkofágy jsou dosud jediné exempláře s dochovaným zobrazením sedm posvátných olejů. Je však třeba podotknout, že nejstarší doložené zobrazení nádob s oleji použité jako dekorace na sarkofágu pochází z mastaby prince Minchafa už ze 4. dynastie.²⁰⁴ Na východní stěně vany v oblasti hlavy zemřelého je umístěn řádek s obětní formulí a 4 sloupce obětín. V prvním sloupci jsou jmenovány oleje *stj-ḥb*, *ḥknw* a *sḥt*, které tvoří první

²⁰¹ Jéquier, G., *Considerations sur les religions égyptiennes*, Neuchâtel 1946, 39-51.

²⁰² SA 40, SA 63, SA 189, SA 69, SA 68.

²⁰³ Zobrazení olejů doplňovalo v tomto případě také zobrazení sedmi sýpek, které měly stejnou funkci - zabezpečit zesnulého na onom světě.

²⁰⁴ Koura, B., *Die „7-Heiligen Öle“ und andere Öl- und Fettamen (Aegyptiaca Monasteriensia 2)*, Aachen 1999, 57, tab. E 1, 60.

tři oleje z pozdějších sedmi. Ve výzdobě hrobky je motiv sedmi olejů doložen ještě dříve. Ve 3. dynastii si nechal Hesire ve své hrobce zobrazit seznam dokonce 6 × 7 olejů.²⁰⁵

Zobrazení sedmi posvátných olejů se začalo pravidelně vyskytovat také jako součást výzdoby pohřebních komor.²⁰⁶ Z 54 sakkárských pohřebních komor z období 6. - 8. dynastie obsahuje znázornění nádob s oleji 16 komor.²⁰⁷ V Gíze na Západním pohřebišti je tato výzdoba doložena pouze ve dvou případech.

Ještě o něco dříve ve 2. polovině 5. dynastie se začaly součástí pohřební výbavy stávat travertinové tabulky sedmi posvátných olejů.²⁰⁸ Dosud se našlo v pohřebních komorách vysokých úředníků a členů královské rodiny téměř 80 takových tabulek na residenčních nekropolích v Gíze, Sakkáře i Abúsíru.

Motiv sedmi posvátných olejů se začíná objevovat v následujícím pořadí. Na počátku 4. dynastie bylo oleje součástí výzdoby stěn kaplí, nepravých dveří a stél nekrálovských hrobek. Tabulky posvátných olejů se přidávají ve 2. polovině 5. dynastie (jak potvrzují také nálezy z abúsírského královského pohřebiště²⁰⁹). Od vlády panovníka Venise jsou oleje zobrazovány na stěny pohřebních komor. Konečně do výzdobného programu sarkofágu vstupuje sedm posvátných olejů na začátku 6. dynastie. V té době se také a podstatně častěji než v případě sarkofágů objevují na stěnách dřevěných rakví.

Výběr sedmičky v počtu olejů nebyl náhodný. Číslo 7 mělo ve starém Egyptě symbolický význam. Původ moci tohoto čísla je spatřován v nebeské oblasti, buď v souvislosti s měsícem a jeho oběžnými fázemi nebo v sedmi hvězdách tvořící souhvězdí Velké medvědice.²¹⁰ Proto se pravděpodobně počet olejů ustálil na čísle 7, i když zřídka se vyskytují nádoby s olejem ve výzdobném programu v počtu 3, 8 i 9.²¹¹

Sedm posvátných olejů bývalo uváděno v kanonickém pořadí. Názvy olejů byly uváděny ve sloupcích a doplněny vyobrazením příslušné nádoby. V případě travertinových tabulek

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Kanawati, N., *Decoration of burial chambers, sarcophagi and coffins in the Old Kingdom*, in: K. Doud (ed.), *Studies in honour of Ali Radwan*, Le Caire 2005, 58 od vlády Venise.

²⁰⁷ Lapp, G., *Typologie der Särge und Sarkammern von der 6. Bis zur 13. Dynastie*, Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 7, Heildeberg 1993, 298-306.

²⁰⁸ Vachala, B., *Neue Salbölpaletten aus Abusir*, ZÄS 108, 1981, 61, od vlády Niuserre.

²⁰⁹ Vachala, op. cit., 61-67.

²¹⁰ Koura, op. cit., 22.

²¹¹ Ibid, 60, tab. E.

byla spodní část doplněna o registr s mělkými prohlubněmi pro roztírání olejů. Oleje bývají uvedené v následujícím pořadí: 1. *stj-ḥb* „sváteční olej“, 2. *ḥknw* „mátový (?) olej“, 3. *sft* „borový olej“, 4. *nj-ḥnm* „olej“, 5. *tw3wt* „olej“, 6. *ḥ3tt-(nt)* „nejlepší cedrový olej“, 7. *ḥ3tt-(nt) thnw* „nejlepší libyjský (olivový?) olej.“²¹²

Tabulky posvátných olejů, stejně jako vyobrazení na zdech pohřební komory a sarkofágu měly napomoci ve zmrtvýchvstání, regenerovat tělo a poskytnout mu péči i v posmrtném životě. Texty Pyramid (Spr. 1511 a, b)²¹³ potvrzují důležitou roli olejů v zásvěti. Zemřelí „musí být pomazáni nejlepším olejem, být oděni do červeného plátna, žít z fíků a pít víno“, aby se stali blaženými zesnulými.

4.1.7 MOTIV NEPRAVÝCH DVEŘÍ

Zcela unikátní v rámci výzdobných prvků sarkofágu je nález monolitické vápencové stély v pohřební komoře soudce Intiho v jižním Abúsíru.²¹⁴ Stéla ve tvaru nepravých dveří pozdní Staré říše se opírala o východní stěnu sarkofágu. Byla podepřená podstavcem a pro lepší stabilitu upevněná maltou. Svou výškou dosahovala zhruba výšky sarkofágové vany a její rozměry byly v. 132 x š. 78 a tloušťka 38 cm²¹⁵. Celá plocha nepravých dveří byla pokryta hieroglyfickým textem obsahujícím jméno a tituly zemřelého, obětní formule a seznamy obětí (drůbeže, skotu, chleba, piva, oděvů, alabastrových nádob a měděných libačních setů).²¹⁶ Tedy výčet všech základních věcí potřebných k posmrtnému životu.

Architektura Intiho hrobky je neméně zajímavá, zvláště v souvislosti se sarkofágem. Do západní stěny šachty nechal Inti zabudovat zapuštěnou niku a šachtu propojil s kaplí

²¹² Ibid, 157, Tawfik, S., Die Alabasterpaletten für die sieben Salböle am Alten Reich, GM 30, 1978, 79, Vachala, B., Tabulky posvátných olejů z Jižního Abúsíru (Egypt), in: Hašek, V., Nekuda, R., Ruttka, M. (eds.), Ve službách archeologie VII, Sborník věnovaný 85. Narozeninám Karla Valocha, Brno 2006, 466.

²¹³ Sethe, K., Die altägyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums II, Leipzig 1910, 320, Tawfik, op. cit., 81, Vachala, op. cit., 467.

²¹⁴ Bárta, M., A new Gate to the Netherworld, in: K Daoud, Studies in honour of Ali Radwan, Le Caire 2005, 188, hrobka datovaná do období vlády panovníka Pepi II. a pozdější.

²¹⁵ Ibid, 184.

²¹⁶ Ibid, 185-6.

prostřednictvím „dveří.“ Tato inovace umožnila ničím nerušený přístup majitelova *k3* skrze stělu sarkofágu šachtou přes „dveře“ do kaple, kde se mohlo účastnit podávání obětí.²¹⁷

Není jistě náhodou, že ve stejné době na konci Staré říše se motiv nepravých dveří objevuje také na dřevěných rakvích.²¹⁸ Zde v podobě malého obrázku malovaného na vnitřní stěně rakve, u Intiho v podobě kamenné stély na vnější stěně sarkofágu. Jiný materiál, různé ztvárnění, ale stejný princip v obou případech. Vytvořit bránu spojující zasněžení se světem v hrobce, kde má majitelovo ka vše potřebné k životu – lahodné potraviny, osvěžující nápoje, vonné oleje i vzácné látky.

Shrneme-li uvedené výzdobné prvky, mohli bychom jejich výskyt rozdělit do dvou etap. S motivy stylizovaného průčelí, leopardí kůže a Anupa se setkáváme ve 4. dynastii. Ostatní zmíněné výzdobné prvky nastupují až v průběhu 6. dynastie. V období 5. dynastie se žádný nový motiv nevyvinul. Jediný prvek, se kterým se můžeme v rámci výzdoby v 5. dynastii setkat, je motiv palácového průčelí²¹⁹.

Na rozdíl od období 5. dynastie obsahovala ikonografie východní stěny sarkofágu v 6. dynastii nejvíce výzdobných prvků za celé období Staré říše. Pár tesaných, malovaných nebo inkrustovaných (v případě dřevěných rakví) očí, které měli zajistit ochranu, vzhlíželi směrem k vycházejícímu slunci symbolizujícímu znovuzrození a byly symbolem obětování par excellence. Sedm posvátných olejů, které zabezpečovaly zesnulého po stránce péče o tělo a symbolického zmrtvýchvstání. A nepravé dveře jako bránu mezi tímto a posmrtným světem umožňující zemřelému přístup k obětinám.

Výzdobu pak mohly doplňovat texty se jménem a tituly zemřelého pro zaručení nesmrtelnosti. Také obětní formule žádající Usira a Anupa o poskytnutí nejdůležitějších obětí. A vlastní seznamy obětí pro zajištění přísunu potravin. Sarkofág tak vytvářel samostatný celek kompletně zabezpečující zemřelého. Měl zemřelému zajistit dostatek všeho a to i v případě možné destrukce nadzemních kultovních prostor hrobky. To vypovídá o důležitosti a pečlivosti s jakou se staří Egypťané na posmrtný život připravovali a vše několikrát „zabezpečili.“ Zdá se, že v 6. dynastii to (v souvislosti s prohlubující se krizí egyptského státu) bylo třeba. Stěny pohřebních komor nejvyšších úředníků se od vlády

²¹⁷ Ibid, 187.

²¹⁸ Donadoni, op. cit., Appendice Idw II, Schmitz, B., (ed.), Untersuchung zur Idu II, Giza. Ein interdisziplinäres Projekt, HÄB 38, Hildesheim 1996, 21, fig. 3, 24, pls. 2-3.

²¹⁹ U 6 sarkofágů, viz Databáze.

Isesiho začínají zdobit obětními scénami a seznamy obětí a stejně tak i u dřevěných rakví. V případě Intiho je sice pohřební komora nezdobená, nicméně vše nezbytné je zaznamenáno na stéle. Vidíme tak, jak dochází k přesunutí důrazu z nadzemních kultovních prostor na pohřební komoru a sarkofág. To se děje ne kvůli radikální změně v náboženských představách, ale z čistě praktických důvodů. Z úsilí o zajištění nerušeného posmrtného života i v neklidné době 6. dynastie.

4.2 VÝROBA A TRANSPORT SARKOFÁGŮ V RELIÉFNÍ VÝZDOBĚ HROBEK

Finální úprava sarkofágů, případně jejich transport nejsou častým motivem reliéfní výzdoby hrobek. Podobně jako u písemných pramenů i v případě reliéfů je obtížné určit, zda se jedná o zobrazení dřevěné rakve nebo kamenného sarkofágu. Typ sarkofágu s klenutým víkem a zvednutými „čely“ a dřevěné rakve stejného typu se v reliéfní výzdobě zobrazovaly ve formě hieroglyfické značky *ḳrsw* .²²⁰

Drenkhahn ve své práci uvádí několik výjevů znázorňujících zpracování rakví.²²¹ Tyto příklady popisuje v kapitole Zpracování dřeva. Poznamenává, že ačkoli je pouze u jednoho příkladu explicitně uvedeno, že se jedná o dřevěnou rakev (Ijmeri, za rakví uvádí přívlastek dřevěná – *wꜥn*) můžeme předpokládat, že i v ostatních případech figurují v zobrazeních dřevěné rakve.²²² Junker se k otázce znázornění *ḳrsw* schrány vyjadřuje v tom smyslu, že reliéfy mohou zobrazovat jak dřevěné tak kamenné schrány. U členů královské rodiny se mu pak zdá pravděpodobnější kamenný sarkofág.²²³

Já zde uvádím několik příkladů. U prvních dvou (Senedžemib Inti a Meresanch III.) jsou archeologicky doloženy nálezy sarkofágů, je tedy pravděpodobné že ho také znázorňují. Ve třetím případě (Wepemnofret) popisuje tento reliéf Donadoni jako finální zpracování

²²⁰ Více viz. Typologie.

²²¹ Drenkhahn, Die Handwerken und ihre Tätigkeiten im Alten Ägypten, Ägyptologische Abhandlungen 31, Wiesbaden 1976, 103.

²²² Ibid.

²²³ Junker, Giza I, 56.

kamenného sarkofágu a také zde uvedený způsob leštění ukazuje spíše na kámen.²²⁴ Další dva příklady jsou podepřeny archeologickými doklady fragmentů sarkofágu.

První reliéf umístěný na jižní stěně předsíně (vlevo od vchodu) v hrobce Senedžemiba Intiho v Gíze zobrazuje transport prázdného sarkofágu z lomů.²²⁵ Sarkofág je vezený na lodi, kde je fixovaný proti pohybu dřevěnými latěmi. Před sarkofágem je podobným způsobem jištěné víko. Nad oběma je doprovodný popis: *ʕ3* nad víkem a *ḫrsw* nad vanou.

V Gíze ve skalní hrobce královny Meresanch III. je další reliéf, tentokrát znázorňující výrobu jednotlivých součástí pohřební výbavy, nepravých dveří a sarkofágu. Na reliéfu (na východní stěně centrální místnosti) jsou znázorněni dva řemeslníci, jak leští kamenný sarkofág.²²⁶

Krásným příkladem závěrečné úpravy sarkofágu navíc doplněným textem je také reliéf umístěný na východní stěně kaple Wepemnofreta v Gíze.²²⁷ Scéna představuje leštění sarkofágu. Dva kameníci stojí z každé strany sarkofágu a titulek nad nimi popisuje výjev „*leštění sarkofágu*“ – *snʕ ḫrsw*. Nad pravou postavou je označení povolání leštiče – *sš*. Nad sarkofágem je pak popsána samotná činnost: *dj mw dj šʕ - Nalej vodu, přisyp písek!*

Další dva reliéfy znázorňující sarkofág pocházejí z Gízy. Jeden je zobrazen na východní stěně kaple prince Chuenry (Menkaureova syna).²²⁸ Reliéf je hůře čitelný vzhledem ke stupni setření. Přesto jsou na něm zřetelní dva muži, jak leští rakev. V tomto případě není motiv doprovázen textem. Druhý reliéf pochází z hrobky Ijmeriho, Chufuova kněze. Znázorňuje dvě hotové rakve umístěné nad sebou, vpravo s titulkem *ḫrsw*. Vlevo od nich je znázorněna truhlářská dílna, ve které truhláři zhotovují postel. V tomto konkrétním případě se jedná o dřevěnou rakev a ne o kamenný sarkofág. Je zde zmiňovaný přívlastek *wʕn* (dřevěný). Reliéf je uvedený pro porovnání se zobrazením kamenné schrány. Z obrázku je patrné, že ikonografie sarkofágu i dřevěné rakve je shodná, pouze u rakve není znázorněné níkování.²²⁹

²²⁴ Donadoni, op. cit., 60.

²²⁵ Klebs, L., *Reliefs des alten Reiches*, Heidelberg 1915, Lepsius, K. R., *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*. Abt. 2., Bd. 3., *Denkmäler des Alten Reichs*. Blatt 39-81, Leipzig 1900, 76 (Grab 27).

²²⁶ Reisner, BMFA XXV, 1927, 72, fig. 12, Maříková Vlčková, P., *Hroby, hrobky a pohřebiště strých Egyptanů*, Praha 2009, 21, fig. 5.

²²⁷ Hassan, Giza II, 179, fig. 219.

²²⁸ Smith, W. S., *A history of Egyptian sculpture and painting in the Old Kingdom*, London 1946, pl. 49b.

²²⁹ Neznamená to ovšem, že by je dřevěné rakve neměly, jak dokládá například rakev Sešathetep v Junker, Giza II, pl. XIV.

Reliéf královny Meresanch znázorňuje typ sarkofágu *krsw*. V hrobce královny byl ale nalezen sarkofág s konkávní římsou a obloučkem. Z uvedených příkladů můžeme tedy předpokládat, že znak *krsw* byl formou ikonografického zobrazení schrány, jako předmětu pro uložení těla zemřelého a že nezáleželo na tom, o jaký typ sarkofágu nebo rakve se jedná.

5 PŘÍRODOVĚDNÉ PRAMENY

5.1 DRUHY MATERIÁLŮ POUŽÍVANÉ PRO VÝROBU SARKOFÁGŮ

Doklady používání kamene jako stavebního materiálu v pohřební architektuře pocházejí již z 1. dynastie. Použití kamene se nejprve omezuje na několik exponovaných architektonických prvků, jakými jsou překlady, dlažba nebo stropní desky. Kámen se využívá nejen na velkých nekropolích v Sakkáře, kde si například Hemaka nechává zhotovit vápencový portikulis do své hrobky ale také v Abydu, jak dokládá dlažba z žulových desek u panovníka Dena²³⁰ i na nekropolích v Tarchánu,²³¹ Heluánu²³² i v oblasti Horního Egypta v Kau.²³³

Vysocí hodnotáři v Sakkáře v tomto trendu pokračují i ve 2. dynastii. Nechávací si kromě kamenných portikulů zpevňovat také stropy vápencovými deskami.²³⁴ Chasechemvej si ve své hrobce v Abydu buduje přímo celou vápencovou místnost.²³⁵

Ve třetí dynastii dochází k masivnímu nárůstu užití kamene hlavně v oblasti Dolního Egypta v Bét Challáfu,²³⁶ Zawíjet el-Arjánu a především v Sakkáře, kde vzniká nejstarší a největší kamenná stavba.

Je tedy zřejmé, že v době kdy vznikají první kamenné sarkofágy, pocházející z Necerichetovy pyramidy, měli staroegyptští stavebníci s tímto materiálem již značné zkušenosti, sít' nalezišť i měděné nástroje na zpracování.

Spektrum hornin, které staří Egyptané využívali pro zhotovení sarkofágů, bylo poměrně úzké. Nejstarší sarkofágy z 3. dynastie byly vyrobeny z travertinu. Ve 4. dynastii se od tohoto materiálu ustupuje (výjimkou je sarkofág Hetepheres) a místo něj začínají panovníci využívat tvrdší materiály žulu a drobu (bazalt). Kromě těchto tvrdých materiálů byl pro výrobu

²³⁰ Petrie, W. M. F., *The royal tombs of earliest dynasties. II.*, London 1901, 9-10, pl. LIVa.

²³¹ Petrie, Wainwright, G. A., Gardiner, A. H., Tarkhan, I and Memphis V, London 1913, 15.

²³² Z. Y. Saad, *Preliminary report on the Royal Excavation at Helwan (1942)*, ASAE XLI, 1942, 408.

²³³ Brunton, Qau and Badari I, London 1927, 14-15.

²³⁴ Quibell, J. E., *Excavation at Saqqara (1912-1914)*, Le Caire 1915, 1, 3, 10, 15, 17, 29, 40, 41.

²³⁵ Petrie, *Royal tombs. II*, 13, pl. LVII.

²³⁶ Garstang, J., *Mahasna and Bet Khallaf*, London 1903, 3-15, pl. VI, VII, XVII.

sarkofágů využíván vápenec. Tento měkký, snadno zpracovatelný materiál dosáhl širokého uplatnění především v 6. dynastii.

5.1.1 TRAVERTIN (EGYPTSKÝ ALABASTR, KALCIT)

Travertin je usazená neporézní hornina tvořená z 95-98 % vápencem (CaCO_3), zbytek jsou příměsi ve formě oxidů železa a jílovitých minerálů. Tento materiál, popisovaný v mnoha publikacích jako egyptský alabastr se podstatně liší od skutečného alabastru (CaSO_4). Pravý alabastr je na rozdíl od travertinu velmi křehký a v období faraónského Egypta byl využíván pouze omezeně v 1. - 3. dynastii a potom až v období Nové říše a v Pozdní době.

Nejstarší dochovaný egyptský text, který zmiňuje travertin, pochází z počátku 4. dynastie.²³⁷ Staroegyptské slovo pro travertin bylo *sš*.²³⁸ Kromě tohoto výrazu se v období Staré říše používal ještě termín *bjt*, konkrétně v grafitech z Hatnubu (č. 3,6,7) z doby vlády Pepiho II. a z Prvního přechodného období. Ve Střední říši pak zcela převážil termín *sš*. Aufere přidává k těmto výrazům ještě slovo *ʕt*.²³⁹ S výrazem *sš* se pojí také různé metafory. V jedné například panovník uvádí, že stavěl monumenty velké jako hory, čisté jako alabastr a pevné jako křemen.²⁴⁰

Bílá až průsvitná barva travertinu evokovala čistotu. Spolu se slovem *sš* se v textech často vyskytuje přívlastek *wʕb* nebo také přívlastek *n ḥwt – nbw* - starověké označení travertinových lomů v Hatnubu. V Egyptě se setkáváme s velkým množstvím předmětů vyrobených z tohoto materiálu, které se vztahují k čistotě. Nebo též předmětů, které měli splňovat požadavek čistoty (*wʕb / bk*). Egypťané z alabastru vyráběli předměty pohřebního charakteru - kelímky cylindrického tvaru *ʕb3s*,²⁴¹ kanopy, votivní předměty, oltáře, obětní stoly, sochy prosebníků i nádobky na parfémy a v neposlední řadě také sarkofágy.

Z období Staré říše se dochovalo pouze několik alabastrových sarkofágů. Jsou to sarkofágy z galerií v Necerichetově pyramidě,²⁴² Sechemchetův sarkofág,²⁴³ dva sarkofágy z Dáhšúru²⁴⁴

²³⁷ Petrie, Medum, London 1892, 13.

²³⁸ WB IV, 540.10.

²³⁹ Aufere, 696.

²⁴⁰ Aufere, S., *L'univers minéral dans la pensée égyptienne*. Vol. 2, Les minerais, les métaux, les minéraux et les produits chimiques, Caïre 1991, 697.

²⁴¹ Ibid.

²⁴² Lauer, ASAE, XXXV, 1935, 66-70, fig. 1-4, pl. II, 2, Lauer, Fouilles du service des antiquités à Saqqarah (secteur nord) (Novembre 1932-Mai 1933), ASAE, XXXIII, 1933, 162-166, fig. 1, 4, pl. I, III.

a sarkofág Hetepheres²⁴⁵. Nezodpovězenou otázkou je původ materiálu použitého na tyto sarkofágy.

Na území Egypta se nacházelo několik starověkých nalezišť travertinu. Asi nejznámějším je lom v Hatnubu ležící ve Východní poušti asi 24 km jihovýchodně od El-Amarny. Další lom se nacházel v oblasti Wadi Gerrawi přibližně 14 km JV od Heluánu.²⁴⁶ Ten byl pravděpodobně využíván také již během Staré říše, vzhledem k blízké přehradě Sadd el-Kafara pocházející ze 4. dynastie.²⁴⁷ Ostatní lomy v lokalitách Wadi Moathill v oblasti jihovýchodně od Sannuru, Wadi Bershawi, el-Qawatir ležící východně od Minie a Wadi Assiuti byly také bohaté na travertin, ale užívané pravděpodobně až v pozdější době. Zvláště poslední dvě jmenované, které byly v ptolemajské době známé jako Alabastrites.

Nejstarší datovaný nález, který dokládá těžbu v travertinových lomech je text z lomu v Hatnubu. Text označovaný jako nápis číslo I a II zaznamenává Horovo a trůní jméno panovníka Chufua.²⁴⁸ Z doby před 4. dynastií se nedochoval žádný text ani keramika, která by umožňovala datovat užívání lomu do dřívější doby.

Travertin byl ale používán ve starém Egyptě již od predynastické doby.²⁴⁹ Lucas udává travertin jako třetí nejužívanější materiál z jím uvedených 300 predynastických nádob (po vápenci a bazaltu).²⁵⁰ V raně dynastické době už travertin převažuje (například v Hemakově hrobce více než polovina z nalezených 384 nádob je z travertinu. Neustálý nárůst popularity dokládají nalezené travertinové nádoby (30 000) z podzemních galerií v Necerichetově pyramidě.²⁵¹

M. Wissa se v nedávné době zabývala zkoumáním materiálu Sechemchetova sarkofágu.²⁵² Na základě odebraných vzorků travertinu z lomů v Hatnubu a Wadi Gerrawi se snažila zjistit provenienci sarkofágu. Její analýza však nedopadla jednoznačně ani pro jednu z uvedených

²⁴³ Goneim, op. cit. ,18-19, 35-37, pl. LI-LX.

²⁴⁴ J. De Morgan, Fouilles a Dahchour, mars-juin 1894, Vienne 1895, 75-76, fig. 105.

²⁴⁵ Reisner, The Empty Sarcophagus of the Mother of Cheops, BMFA, XXVI, 1928, 76-88.

²⁴⁶ Petrie, Mackey, Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa, London 1915, 38-9.

²⁴⁷ Schweinfurth, G., Auf unbetretenen Wegen Aegypten : aus eigenen verschollenen Abhandlungen und Aufzeichnungen : mit Abbildungen nach Photographien und Skizzen von eigener Hand, Hamburg 1922.

²⁴⁸ Shaw, Hatnub: quarrying travertine in Ancient Egypt, London 2010, 137-8, Anthes, R., Die Felseninschriften von Hatnub, Leipzig 1928, 13, Pl. 4.

²⁴⁹ Lucas, A., Ancient Egyptian materials and industries, London 1962, 421, 427.

²⁵⁰ Ibid, 47.

²⁵¹ Firth, C. M., Quibell, J. D., The Step pyramid. Vol. 1., Text, Caire 1935, 76-7.

²⁵² Myriam Wissa, A propos du sarcophage de Séchemkhet, in: C. Berger et Mathieu, B., Etudes sur l'Áncient Empire et la nécropole de Saqqara dédiées a Jean-Philippe Lauer. T. II, Montpellier 1997, 445-448.

lokalit – struktura materiálu byla velmi podobná u obou vzorků. M. Wissa se nakonec přiklonila k hatnúbskému původu materiálu s přihlédnutím k barvě sarkofágu, velikosti a způsobu jeho zhotovení. Její úvaha je následující. Zaznamenala, že sarkofág je zhotoven z jednoho bloku kamene. Položila si tedy otázku, ve kterém lomu bylo tehdy možné odtesat a zpracovat tak velký kus monolitu? Její odpověď zní jednoznačně Hatnúb. Ze dvou důvodů. Díky velké výkopové ploše tohoto lomu cca 180 m² (60 × 15m) a skutečnosti, že při odkryvu se zde v hornině tvoří pukliny a zlomy, které napomáhaly řezání velkých bloků. Na rozdíl od menších travertinových lomů ve Wadí Gerrawi, kde se materiál lámal v malých dutinách (slujích).

Stejný názor zřejmě sdílí také R. a D. Klemmovi.²⁵³ Ti uvádí příklady sarkofágů z pyramid Necericheta a Sechemcheta v části pojednávající o nalezišti travertinu v Hatnúbu ovšem bez podrobnějšího vysvětlení.

Dokud se neobjeví nějaký nový nález přesvědčivě datující lom v Hatnúbu do období 3. dynastie, nebude tento problém zcela uspokojivě vyřešen. S přihlédnutím k názoru M. Wissy můžeme předpokládat u sarkofágů hatnúbskou provenienci, ale objektivně nemůžeme vyloučit Wadí Gerrawí, ani jiný potenciální lom například El-Qawatir.

5.1.2 GRANIT (ŽULA)

Žula je krystalická vyvřelá hornina obsahující tři základní prvky křemen, živec a slídu. Ty jsou doplněny o přídavek sodíku, plagioklasu, amfibolu a malého množství dalších minerálů. Žula se v Egyptě vyskytovala v různých barevných variantách. Na sarkofágy byla hojně využívána porfyrická růžová žula z Asuánu. Červená nebo růžová žula je velmi hrubozrnná varianta s křemenem, mikroklínem, křemičitanem a malým množstvím amfibolu. Navíc obsahuje růžové draselné a minerální alkalické živce. Rozdíly v množství mikroklínů v hornině ovlivňují zabarvení od světle šedivé nebo růžové po zřídka se vyskytující načervenalou žulu.

V egyptštině se žula nazývala *m3t*. V jejím označení se objevoval také geografický aspekt. Byla označována jako kámen z Elefantiny (*jnr n 3bw*), velká žíla Elefantiny (*bḥ(t) 3t nt*

²⁵³ Klemm, R., Klemm, D., *Stones and quarries in Ancient Egypt*, London 2007, 162.

3bw).²⁵⁴ Spojení *pr wr n m3t* - velký příbytek granitu označoval lomy na růžovou žulu v asuánské oblasti.

Žula byla ve starém Egyptě spojována se záplavami, myšlenkami věčného cyklu života a znovuvzkříšení.²⁵⁵ Šedá asuánská žula (a možná také růžová) zabarvená oxidací vod z Nilu je občas nazývaná jako *jnr km* - názvem, který se používal pro označení dioritu.²⁵⁶ Výraz *jnr hꜥpj* se zřejmě vztahuje také na žulu.²⁵⁷ Voda na Elefantíně, jak říká Valbell totiž vyvěrá ze dvou propastí a vypadá jako by vyvěrala přímo z žuly.²⁵⁸

Naleziště žuly se na území Egypta nachází ve Východní poušti v Bir Umm Fawakhir a v nilském údolí v oblasti prvního kataraktu na Asuánu a v Tumbu. Jemnozrnná varianta žuly známá jako šedivá rulovitá žula se vyskytuje primárně na Saluze a Sahelu. Tato varianta byla užívána velmi zřídka, máme jen pár příkladů z Nové říše. Hrubozrná varianta žuly, těžená jižně od města Asuán, byla používána už od první dynastie, například na dlažbu v Denově hrobce v Abydu. Žula byla hojně využívána po celé období Staré říše. Všude tam, kde byl potřeba pevný, trvanlivý materiál - na sloupy, vzpěry portikuly, prahy, také pro vyzdívání pohřebních komor a chodeb v pyramidových komplexech. To se samozřejmě týkalo i staveb chrámového charakteru, kde byla potřeba pro ostění dveří, sloupy i vyzdívky stěn, jako u Chasechemvejova chrámu v Hierakonpoli. Materiál byl oblíben také na výrobu drobnějších předmětů, malých nádobek, privátních i královských soch, stél pyramidí a obelisků. Na nalezištích růžové žuly v Asuánu zůstalo množství nedokončených předmětů, kolosální sochy, obelisk i vany z římského období. Bohužel žádný nedokončený staroříšský sarkofág zde nalezen nebyl, přestože expedice do lomů na Asuán jsou doloženy už z období Staré říše.²⁵⁹

Žula byla velmi oblíbeným materiálem, který preferovali pro výrobu sarkofágů především panovníci ve 4. dynastii, ale také královská rodina i mnozí hodnostáři.

²⁵⁴ Lucas, op. cit., 73, n. 20.

²⁵⁵ Aufere, op. cit., 702.

²⁵⁶ Petrie, Arts and Crafts of Ancient Egypt, London 1910, 85.

²⁵⁷ Valbelle D., Satis et Anoukis, Mainz am Rhein 1981, 97.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Sethe, op. cit., 241,2; 243, 3, z 5. Dynastie.

5.1.3 BAZALT (ČEDIČ)

Bazalt je vyvřelá jemnozrnná hornina skládající se z velké části z vápenatých živců (plagioklasů) a různých železito-hořečnatých minerálů, hlavně pyroxenů a olivínů.

Lomy na tento materiál jsou rozprostřeny po celém Egyptě. Rozsáhlejší lomy se nacházejí v oblasti Abú Rawáše (Quaret el-Haddadin), další v Gíze a v severní oblasti Fajúmu. Menší výskyty se nalézají severovýchodně a východně od Káhiry, v blízkosti Gebel el-Téru na východním břehu Nilu, na západním břehu Nilu blízko Bahnásy v Abú Simbelu a menší deposit také v Bílé poušti. Mezi starověká naleziště patří ze zmíněných určitě Widan el-Faras na Gebel el-Katrani (severně od Kasr es-Saghy) a Abú Rawáš.²⁶⁰ Zde byl lámán bazalt během Staré říše od 4. (pravděpodobně už od 3.) až do 6. dynastie. Staroříšskou dataci lomu podporují nálezy keramiky a nástrojů z 5 a 6. dynastie a dosud viditelná rampa pro nakládání bazaltu.²⁶¹ Je pravděpodobné, že v období Staré říše byl bazalt těžen i jinde v Egyptě například u Bahnásy a Gebel el-Téru, přímé doklady proto však nemáme.

Staří Egypťané využívali bazalt již v neolitu například pro výrobu kladiv. Z predynastického období se dochovaly nádoby z bazaltu.²⁶² Ze stejného materiálu je i stéla krále Semercheta z 1. dynastie.

Bazalt díky své barvě symbolizoval černé, životadárné nilské bahno. Z toho důvodu ho panovníci využívali jako stavební materiál na dlažby v pyramidových komplexech memfidské oblasti. S masivnějším použitím bazaltu se můžeme setkat už v údolním a zádušním chrámu panovníka Chufua. Ve využití bazaltu na dlažby zádušního chrámu pokračují panovníci 5. dynastie Veserkaf, Neferirkare i Niuserre.²⁶³ Bazalt byl využíván až do konce Staré říše, potom ovšem poměrně řídko s výjimkou soch z Pozdní a Řecko-římské doby.

V egyptologické literatuře se často setkáváme s bazaltovými předměty popisovanými jako předměty z droby a především naopak. Sochy označené jako bazaltové byly ve skutečnosti vyrobené ze siltovce, droby z Wadi Hammamatu nebo granodioritu z Asuánu. Prvním

²⁶⁰ Lucas, op. cit, 316.

²⁶¹ Ibid.

²⁶² O užití bazaltu na kamenné nádoby Aston, B., *Ancient Egyptian stone vessels: materials and forms*, Heidelberg 1994.

²⁶³ O užití bazaltu na dlažbu podlah zádušních chrámů více Hoffmeier, J. K., *The Use of Bazalt in Floors of the Old Kingdom Pyramid Temples*, JARCE 30, 1993, 117-123.

egyptologem, který nechal provést mikroskopické analýzy bazaltu, byla G. Caton-Thompson.²⁶⁴ J. K. Hoffmeier, který před tím publikoval práci o dlažbách zádušních chrámů, se žádnými petrochemickými rozbory nezabýval.

Rozdíl v materiálu mezi bazaltem a drobou je jasně zřetelný na čerstvém řezu. Oproti viditelně zrnité struktuře droby je bazalt homogenní krystalická hornina.²⁶⁵ Ovšem u zvětralé horniny a zvláště u leštěného povrchu může působit správná identifikace materiálu značné obtíže. Je proto možné, že pro tzv. bazaltová pyramidia a sarkofágy pocházející ze Staré a Střední říše byla použita droba.²⁶⁶ Klemmovi v této souvislosti konstatují, že nebyli schopni nalézt jediný královský sarkofág, který by byl vyroben z bazaltu, pouze sarkofágy z droby z Wadi Hammamatu.²⁶⁷

Terminologie variuje zvláště v případech královských sarkofágů 5. a 6. dynastie. Materiál Venisova sarkofágu identifikují W. M. F. Petrie,²⁶⁸ L. V. Grinsell,²⁶⁹ J. Vandier,²⁷⁰ J.-Ph. Lauer,²⁷¹ R. Stadelmann,²⁷² G. Maspero²⁷³ a M. Donadoni-Roveri²⁷⁴ jako bazalt, zatímco L. V. Grinsell (na jiném místě)²⁷⁵ a A. Fachrí²⁷⁶ ho považují za žulový. Nejnověji A. Labrousse²⁷⁷ hovoří o šedivé drobě.

Tetiho sarkofág popisují C. Firth a B. Gunn,²⁷⁸ L. V. Grinsell,²⁷⁹ J. Sainte Fare Garnot,²⁸⁰ J. Leclant,²⁸¹ J.-Ph. Lauer²⁸² a A. Fachrí,²⁸³ G. Maspero,²⁸⁴ J. Vandier,²⁸⁵ M. Donadoni-

²⁶⁴ Lucas, op. cit., 315.

²⁶⁵ Klemm, Klemm, op. cit., 318.

²⁶⁶ Nicholson, P.T., Shaw, I. (ed.), *Ancient Egyptian materials and technology*, Cambridge 2009, 24.

²⁶⁷ Klemm, Klemm, op. cit., 320.

²⁶⁸ Petrie, *A history of Egypt*. Vol. 1., *From the earliest kings to the XVIth Dynasty*, London 1924, 93.

²⁶⁹ Grinsell, L. V., *Egyptian Pyramids*, Glouchester 1947, 124.

²⁷⁰ Vandier, J., *Manuel d'archéologie égyptienne II*, 1, *Les grandes époques, l'architecture funéraire*, Paris 1954, 124.

²⁷¹ Lauer, *Saqqarah. La Nécropole royale de Memphis, Quatre siècles d'histoire, cent vingt ans de recherches*, Paris 1977, 166, pl. XV.

²⁷² Stadelmann, R., *Die Ägyptische Pyramiden: vom Ziegelbau zum Weltwunder*. *Kulturgeschichte der Antike Welt* 30, Mainz am Rhein 1985, legenda k pl. 71.

²⁷³ Maspero, G., *Recueil de Travaux relatifs à la Philologie et à l'Archéologie égyptiennes et assyriennes III*, Paris 1882, 178.

²⁷⁴ Donadoni-Roveri, op. cit., 106, A 10.

²⁷⁵ Grinsell, op. cit., 132.

²⁷⁶ Fakhry, A., *The Pyramids*, Chicago 1961, 184.

²⁷⁷ Labrousse A., *L'Architecture des pyramides à textes*. T. 1, Pt 1., *Saqqara Nord*, Le Caire 1996, 39, fig. 24-28.

²⁷⁸ Firth C., Gunn B., *The Teti Pyramid Cemeteries I. Excavation at Saqqara*, Le Caire 1926, 9.

²⁷⁹ Grinsell, op. cit., 132.

²⁸⁰ Sainte Fare Garnot J., *ASAE LV*, 1959, 259.

²⁸¹ Leclant J., *Le temple haut du complexe funéraire du roi Têti*, Caire 1972, 59.

²⁸² Lauer, op. cit., 174.

²⁸³ Fakhry, op. cit., 189.

Roveri,²⁸⁶ V. Maragioglio a C. Rinaldi²⁸⁷ a I. E. S. Edwards²⁸⁸ jako bazaltový, případně zhotovený z našedivělého bazaltu. J. Harrell pro tentýž sarkofág uvádí dolerit²⁸⁹ J. Leclant granit.²⁹⁰

V případě sarkofágu Pepiho I. se setkáme s označením bazaltový v publikacích Lauera,²⁹¹ Stadelmanna,²⁹² Fachrího²⁹³ našedivělý bazalt u Petrieho²⁹⁴ a Grinsella²⁹⁵. Naopak jako o granitovém sarkofágu Pepiho I. píše G. Maspero,²⁹⁶ J. Vandier,²⁹⁷ J. Leclant,²⁹⁸ M. Donadoni-Roveri²⁹⁹ a R. Stadelmann³⁰⁰.

U Merenreova sarkofágu se v egyptologické literatuře dočteme o třech různých materiálech. J-Ph. Lauer³⁰¹ a R. Stadelmann³⁰² uvádí bazalt, A. Roccati³⁰³ a P. Piacentini³⁰⁴ šedivý dolerit a H. Brugsch,³⁰⁵ O. Lange,³⁰⁶ I. E. S. Edwards,³⁰⁷ G. Maspero,³⁰⁸ W. M. F. Petrie,³⁰⁹ L. V. Grinsell,³¹⁰ J. Vandier,³¹¹ M. Donadoni-Roveri,³¹² C. Laloutte³¹³ a A. Fachrí granit (případně černý granit).³¹⁴

²⁸⁴ Maspero, *RecTrav V*, 1884, 3 et id., op. cit., 88.

²⁸⁵ Vandier, op. cit., 128.

²⁸⁶ Donadoni-Roveri, A. M., op. cit., 107, A 11.

²⁸⁷ Maragioglio V., Rinaldi C., *Notizie sulle Piramidi di Zedefra, Zed Kara Isesi, Teti, Turin 1962*, 48.

²⁸⁸ Edwards I. E. S., *The Pyramids of Egypt*, London 1988, 176.

²⁸⁹ Osobní rozhovor s Myriam Wissou: 6. října 1990.

²⁹⁰ Leclant, *Orientalia* 27, 1958, 85.

²⁹¹ Lauer, *CRAIBLE*, 1969, 468 et id., *Saqqarah, une vie*, Paris 1988, 177.

²⁹² Stadelmann, , op. cit., 193.

²⁹³ Fakhry, op. cit., 192.

²⁹⁴ Petrie, op. cit., 104.

²⁹⁵ Grinsell, op. cit., 143.

²⁹⁶ Maspero, *RecTrav V*, 1884, 158, et idem, op. cit., 148.

²⁹⁷ Vandier, op. cit., 133, n. 4.

²⁹⁸ Leclant, *CRAIBL*, 1970, n. 58.

²⁹⁹ Donadoni-Roveri, op. cit., 107, A 12.

³⁰⁰ Stadelmann, op. cit., 193.

³⁰¹ Lauer, *CRAIBL*, 1972, 558, et id., *Le Mystere des pyramides*, Paris 1988, 376, et id., *Saqqarah*, 107..

³⁰² Stadelmann, op. cit., 195.

³⁰³ Roccati A., *La Littérature historique sous l'Ancien Empire Égyptien*, Paris 1982, 188.

³⁰⁴ Piacentini P., *L'Autobiografia di Uni, principe e governatore dell'alto Egitto*, SEAP series Minor 1, Pisa 1990, 33, n. 48.

³⁰⁵ Brugsch H., *ZÄS XIX*, 1881, 4.

³⁰⁶ Lange O., *PSBA III*, 1881, 111.

³⁰⁷ Edwards, op. cit., 176.

³⁰⁸ Maspero, *RecTrav IX*, 1887, 178, et id., *PSBA XI*, 1888-89, 312.

³⁰⁹ Petrie, op. cit., 110.

³¹⁰ Grinsell, op. cit., 145.

³¹¹ Vandier, op. cit., 133.

³¹² Donadoni-Roveri, op. cit., 107, A 13.

³¹³ Laloutte C., *Textes sacrés et textes profane de l'Ancienne Égypte I: Des pharaons et des hommes*, *Connaissance de l'Orient*, Collection UNESCO d'œuvres représentatives, Paris 1984, 323, n. 28.

³¹⁴ Fakhry, op. cit., 192.

Z uvedeného je zřejmé, že černý (tmavý) kámen byl bez hlubšího zkoumání dříve považován za černou žulu, dolerit nebo za bazalt.

M. Wissa, která se věnovala již analýze Sechemchetova sarkofágu, zkoumala charakter „bazaltových“ sarkofágů pomocí polarizačního mikroskopu a ohýbání paprsků X.³¹⁵ Potřebné testy prováděla u sarkofágů Venise, Tetiho, Pepiho I. a Merenrea. Na základě výsledků petrologické analýzy konstatovala, že se u těchto konkrétních sarkofágů nejedná v žádném případě o bazalt, dolerit, diorit ani žulu, ale o drobu (greywacke). Na základě litologie a stupně diagenese pak odkazuje na Hammamátskou provenienci (Hammamat Clastic sediments).³¹⁶

Její závěry podporují také zjištění Klemmových,³¹⁷ kteří analyzovali se stejným výsledkem sarkofágy Pepiho I., Merenrea, Šepseskafa a Venise.³¹⁸

Otazné zůstávají ostatní královské sarkofágy, označené výkopci za bazaltové. Menkaureův sarkofágotopený při převozu do Anglie,³¹⁹ fragmenty Veserkafova sarkofágu,³²⁰ Perringem a Vysem³²¹ zmiňované fragmenty sarkofágu panovníka Sahurea³²² a fragmenty sarkofágu Isesiho.³²³

Bez dalších petrochemických analýz (které jsou u některých již bezpředmětné) nemůžeme tyto sarkofágy jednoznačně identifikovat a mohli bychom v jejich případě pouze spekulovat.

5.1.4 DROBA (BŘIDLICE, SILTOVEC, LAPIS BASANITES, ZELENÝ „SCHIST“)

Droba je jemnozrnná, usazená hornina tvořená pískovými zrny. Obsahuje 15-20 % jílovito-siltové základní hmoty s hojným podílem živců a řídce se vyskytujících oblázků křemene a plagioklasů stmelených slídou. Typická je pro ni tmavá barva, tvrdost a velká hustota. Droba

³¹⁵ Wissa, Myriam, Le sarcophage de Merenre et l'expédition a Ibhat (I.), in: C. Berger, G.Clerc and N.Grimal (eds), Hommages a Jean Leclant I, Cairo 1994, 387.

³¹⁶ Said R. (ed.), Geology of Egypt, Rotterdam, 1990, 182, 227-229.

³¹⁷ Klemm a Klemm, Stones and Quarries, 302.

³¹⁸ Více viz. Heslo Droba.

³¹⁹ Aldred, C., Egypt to the End of the Old Kingdom, New York 1965, 96.

³²⁰ Perring, 1842, The Pyramids of Gizeh, III, 9.

³²¹ Ibid, 5, 16.

³²² Tuto informaci již Borchardt nepovrzuje, více viz. Borchardt, Das Grabdenkmal des Königs Sahure, Band I – Bau, WVDOG 14, Leipzig 1910, 27, 73.

³²³ Maragioglio a Rinaldi, op. cit., 27, pl. 5.

nebyla využívána jako stavební materiál. Mnohem více se uplatnila v sochařství, jako materiál na výrobu obelisků, naů, pyramidí a sarkofágů.

Staří Egypťané drobu nazývali kamenem *bhn*.³²⁴ Kořen *bhn* označuje myšlenku opevněného místa chráněného hradbami. Od něj jsou odvozená slova *bhn* – vila, venkovský dům, citadela, *bhnt* – monumentální brána, věž. Kámen *bhn* se nachází v *dw bhn/dw n bhn* (hora bechenu).³²⁵ Jedná se s největší pravděpodobností o Gebel Hammamat nebo Gebel Fawakir, hory nad Wadím Hammamat obsahující žíly této horniny.³²⁶ Kámen *bhn* se zde těžil zřejmě už od 4. dynastie.

Podle kapitoly 165 Knihy mrtvých je s touto oblastí spojován bůh *Bhnw/P3 Bhnw*,³²⁷ znázorněný na vinětě z Turínského papyru z ptolemajské doby jako ityfalické božstvo se zvednutou paží.³²⁸ A. Lucas a A. Rowe ho považují za jednu z variant boha Mina, spojovaného nejen s Koptem, ale také s oblastí Wadi Hammamat.³²⁹ Kámen *bhn* má představovat výron tohoto boha, který se zjevuje ve své jeskyni jako měsíční bůh.

Nejstarší text z Wadi Hammamatu pochází z konce 5. dynastie z doby panovníka Venise.³³⁰ Další skalní nápis z Wadi Hammamatu³³¹ vypovídá o účasti architekta pyramidového komplexu Pepiho I. na expedici do lomů kvůli zajištění kamene *bhn* pro pyramidový komplex panovníka v Sakkáře. Tam však podle soudobé egyptologické literatury nebyly žádné doklady předmětů z droby nalezeny.³³² Mluví pouze o bazaltovém sarkofágu. Petrografická analýza vzorku sarkofágu Pepiho I., který prováděli Klemmovo prokázala, že sarkofág byl vyroben z droby.³³³ Zlomky téhož materiálu se našly před pyramidou ve vytěženém materiálu v oblasti zádušního chrámu.

³²⁴ Harris, J. R., Lexicographical studies, Berlin 1961, 78-82, Wb. I, 471, 1-5.

³²⁵ Aufere, op. cit., 116.

³²⁶ Couyat, J., P. Montet, Les Inscriptions hiéroglyphiques et hieratiques du Ouadi Hammamat, Caire 1912, 18-30, Wb I, 479.

³²⁷ Wb I, 470, 15.

³²⁸ Lepsius, R., Das Todtenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin, Leipzig 1842, pl. LXXIX.

³²⁹ Lucas A., Rowe A., The Ancient Bekhenstone, ASAE 38, 1938, 151-2.

³³⁰ Couyat, J., P. Montet, op. cit., 18-30.

³³¹ Goyon, G., Nouvelles inscription rupestres du Wadi Hammamat, Paris 1957, G 21, M 103.

³³² Donadoni-Roveri, op. cit., 103.

³³³ Klemm a Klemm, op. cit., 301, více viz. heslo Bazalt.

Autobiografický nápis v hrobce Veniho z Abydu zaznamenává expedici do Ibhatu pro zajištění sarkofágu a víka pro panovníka Merenrea.³³⁴ Ibhat je ve ve slovníku popsán jako druh kamene z Nubie. Také v Luxorském seznamu Amenhotepa III. je Ibhat umístěn pod heslem Nubie. Umístění Ibhatu do Nubie ovšem odporuje analýzám sarkofágu Merenrea.³³⁵ Jak bylo řečeno Klemmovi prováděli analýzu vzorků sarkofágů Pepiho I., Merenrea, Šepseskafa a Venise a všechny vzorky identifikovali jako drobu z oblasti Wadi Hammamatu. Ve světle tohoto zjištění by se oblast Ibhatu mohla vztahovat na Východní poušť obecně. Pak by zahrнула i naleziště droby ve Wadi Hammamatu. Ačkoli toto naleziště už svůj egyptský název má. Bývá nazýváno *R3-hnw* a později *dw n bhn* „Hora Bechenu.“³³⁶

P. T. Nicholson a I. Shaw výsledky zkoumání Wissy přejímají.³³⁷ Můžeme tedy říci, že sarkofágy Venise, Tetiho a Merenrea, Pepiho I. a Šepseskafa byly vyrobeny z droby. U zbylých sarkofágů z tmavého materiálu to s určitostí tvrdit nemůžeme, i když s ohledem na analýzy výše zmíněných sarkofágů je to pravděpodobné.

Nejasnost ohledně identifikace materiálu a zaměňování droby za bazaltu jen dokresluje původ slova bazalt. Anglické slovo „basalt“ je odvozené z latinského „basanites“ přes řecké „basan“ právě z egyptského slova pro drobu – *bhn*.³³⁸

5.1.5 VÁPENEC

Vápenec je usazená hornina, jejíž zrna tvoří uhličitán vápenatý (CaCO_3). Je to relativně měkký a dobře zpracovatelný kámen.

A. Lucas popisuje vápenec především jako obkládací materiál.³³⁹ Původ slova vidí ve slově *ʕjn*, které znamená „obložit vápencem“. Odtud *jnr* (*ḥd nfr*) *n ʕjn* – krásný bílý obložený

³³⁴ Wb I, 64.

³³⁵ Klemm a Klemm, op. cit., 302.

³³⁶ Shiah N., Some remarks on the bekhen stone, ASAE 41, 1942, 199-205.

³³⁷ Nicholson a Shaw, op. cit., 57.

³³⁸ Harrell, J., op. cit., 30-33.

³³⁹ Lucas, op. cit., 69.

kámen, jak zní nápis na jednom monumentu z turského vápence.³⁴⁰ Žádné legendy zachycující původ nebo význam tohoto materiálu se však nedochovaly.

Vápenec sloužil jako svrchní kvalitní materiál především pro svou odolnost vůči zvětřování. Byl to stavební kámen par excellence. Nejranější příklady využití vápence pochází pravděpodobně z pozdně dynastické hrobky v Kau el-Kebíru a hrobek z 1. dynastie v Abydu. Vápenec byl používán pro dláždění podlah, stropů a stěn v pohřebních komorách. Během druhé dynastie sloužil ve větším rozsahu k výstavbě hrobek a ve třetí dynastii se stal stavebním materiálem pyramid a chrámů.

Od počátku dynastické doby byly pro lámání kamene používány lomy v Tuře a Maasaře na východním břehu Nilu, asi 4 míle jižně od Káhiry. Další lomy se táhly v pásu skal od Bení Hasanu až po Šeich Abadu. Lomy na vápenec byly také v Gebelenu, Berše, Amarně, Abydu i Kau.

Epigrafické doklady o těžbě vápence z Tury jsou doloženy ze 4. dynastie. Zdejší jemnozrnný vápenec byl velmi kvalitní, proto byl také oblíbeným zdrojem pro blízká memfidská pohřebiště. Lokální vápenec na gízské plošině byl numulitický šedožlutý vápenec s jemnými fosiliemi nebo šedý s velkými fosíliemi. V Sakkáře kolem Necerichetovi pyramidy a Venisovy vzestupné cesty se nacházel také tento vápenec hojný na pískovcová zrna a skořápky korýšů. Egypťané pohlíželi na numulitický vápenec jako na vzácný minerál, právě pro jeho fosilní povahu.³⁴¹

Bílá barva pro staré Egypťany představovala symbol čistoty, podobně jako travertin. Vápenec tak mohl v jistém smyslu nahrazovat drahé travertinové sarkofágy. Kromě panovníka ho jako materiál na zhotovení sarkofágu používaly všechny bohatší vrstvy obyvatel Egypta. Jak dokládají biografické texty Veniho a Senedžemiba Intiho byl hojně využíván kvalitní turský vápenec. V některých případech mohl být použit také lokální zdroj vápence. Zcela evidentní je to u tzv. „coffin pits“. Vana „sarkofágu“ je v tomto případě tvořena vysekáním potřebné dutiny do rostlé skály v podlaze pohřební komory.³⁴²

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Aufere, op. cit., 704.

³⁴² Např. Junker, Giza VII, fig. 49, Hassan, Giza I, 40, 41, fig. 33, 43, fig. 37, 46, fig. 50, et. id., Giza III, 22, fig. 21, 106, fig. 93, et. id., Excavation at Saqqara I, 30, pl. 20, 32, pl. 13, et. id. Excavation at Saqqara II, 27, pl. 15, 44, pl. 21, apod.

6 ARCHEOLOGICKÉ PRAMENY

6.1 VÝROBA SARKOFÁGU

Problematika lámání kamene, techniky používané u tvrdých a měkkých druhů kamenů, lomy na kámen ve starém Egyptě, to vše již bylo velmi podrobně zpracované³⁴³ a není v možnostech této práce celou oblast obsáhnout. Proto se budu v této kapitole věnovat přímo způsobu výroby sarkofágu z již vylomeného kamenného bloku.

Pro pochopení procesu výroby sarkofágu z hlediska použitých nástrojů, technologie výroby, pracovních sil a času potřebného k výrobě je zásadní publikace Denyse Stockse.³⁴⁴ Stocks prováděl v rámci experimentální archeologie pokusy zrekonstruovat průběh výroby sarkofágu pomocí kopií tehdy užívaných měděných a kamenných nástrojů. Na základě testů prováděných v Manchesteru a Asuánu došel k závěru, že vápencové (měkké) sarkofágy mohli staří Egyptané zhotovovat pomocí měděných dlát a teslic. Kamenné nástroje mohly sloužit stejnému účelu, nicméně jak říká Stocks byly klíčové pro vytesávání textů a reliéfů na povrch opracované sarkofágové vany a víka.³⁴⁵

Víka sarkofágu mohla být odříznuta přímo z bloku, ze kterého byla tvořena vana sarkofágu. Tento způsob dokládá nedodělané víko sarkofágu z Egyptského muzea v Káhiře,³⁴⁶ na němž je ještě patrný řez pilou. Zářezy na tomto sarkofágu předpokládají použití ploché měděné pily. Ta musela být o něco delší než šířka bloku, tak aby umožnila pohyb pilou tam a zpět. Stocks předpokládá, že víko zmiňovaného Hardžedefova sarkofágu bylo odřezáváno pomocí natáčení bloku, což umožnilo zmenšit řeznou plochu. Naopak u Chufuova sarkofágu předpokládá řez po celé délce delší strany sarkofágu. Délka pily by potom dosahovala přibližně 2,7 m!

³⁴³ Clarke, S., Engelbach, R., *Ancient Egyptian Construction and Architecture*, New York 1990, 12-19, Lucas, op. cit., Klemm, Klemm, *Stones and Quarries*, Idem, *Stones of the Pyramids: provenance of the building stones of the Old Kingdom pyramids of Egypt*, Berlin, New York 2010, Nicholson and Shaw, *Materials and Technology*, Shaw, *Hatnub: quarrying travertine in Ancient Egypt*, London 2010.

³⁴⁴ Stocks, D., *Experiments in Egyptian Archeology*, Routledge 2003.

³⁴⁵ Ibid, 170.

³⁴⁶ JdE, n. 54938.

Stocks se v rámci experimentu snažil vyhloubit vnitřní prostor sarkofágové vany pomocí kamenných kladiv a průbojnic a konstatoval, že takový způsob je krajně nepraktický a vyžadoval by neúměrnou časovou investici. Zřejmě proto vyvinuli staří Egypťané měděné trubicové vrtáky. Ty používali již v nakkádském období pro vrtání kamenných nádob a stejnou technologii použili i pro hloubení dutiny Sechemchetova sarkofágu, jak potvrzuje Goneim.³⁴⁷

Ze zkoumání trasologických stop zanechaných na sarkofágu panovníka Chufua navrhl Stocks možný postup pro vyhloubení vnitřního prostoru sarkofágu.³⁴⁸ Chufuův sarkofág měří 2,276m x 0,978m x 1,05m (délka x šířka x výška). Jeho vnitřní rozměry jsou 0,1983m x 0,681m x 0,874m. Váha kamenného bloku před hloubením byla 6,310 tun, po vyvrtání vnitřního prostoru 3,124tun. Hmotnost vyvrtané žuly byla tedy o něco větší než zbylá hmota – 3186 tun. K vyvrtání vnitřní části vany byly pravděpodobně použity trubicové vrtáky o průměru 11 cm (6 palců).³⁴⁹ K vrtání bylo přistoupeno nejprve po obvodu a poté byla vrtána středová část. Z délky strany a průměru vrtáku vychází rozvržení 18 ti vrtů podél delších a 6 ti na kratších stranách. Ty doplňuje dalších 18 vrtů (po dvojici) uvnitř. Tento postup byl opakován tak dlouho, dokud se dělníci nedostali na požadovanou hloubku. V případě Chufuova sarkofágu bylo nutno odvrát šest vrstev materiálu.

Pro porovnání Stocks zkoumal ještě sarkofág Senusreta II. Vrták byl v hmotě vany použit 19 krát na délku a 6 krát na šířku bloku, podobně jako v případě Chufua. Na základě těchto experimentů Stocks usuzuje, že ve starém Egyptě mohl být pro vrtání královských sarkofágů používán jedenácticentimetrový (šestipalcový) měděný vrták, což mělo ovlivňovat vnitřní rozměry sarkofágu tak, aby po stranách zůstala adekvátní hmota pro sarkofágovou stěnu.

Stocksův asuánský experiment předpokládá, že pro vrtání bylo potřeba tří pracovníků. Dva z nich obsluhovali luk a třetí vytvářel na vrták potřebný tlak 1 kg/cm^2 , přičemž ještě musel přisypávat písek jako abrazivum. Na podobném principu fungovalo zřejmě i řezání kamene. Pilu mohli obsluhovat pouze dva muži. Pro vytvoření náležitého tlaku byla pila na obou koncích zatížena kameny.

³⁴⁷ Goneim, op. cit., 35-37.

³⁴⁸ Petrie, *The Temples and Pyramids of Gizeh*, London 1883, 13.

³⁴⁹ Stock, op. cit., 173, na základě Petriho měření a traseologie.

Na základě uvedených experimentů prováděných na měkkém (vápenec) i tvrdém (žula) materiálu, můžeme předpokládat, že staří Egypťané mohli za hodinu vyvrtat 12 – 30 cm³ hmoty v případě žulového sarkofágu a dokonce 180-450 cm³ u vápencového sarkofágu. Stocks navrhuje, že vrtání sarkofágu měla na starosti pracovní skupina tvořená třemi trojčlennými týmy. Současně další dva dvoučlenné týmy pracovaly s pilami na opačné straně sarkofágu. Týmy musely pracovat čtyři až deset měsíců, pak probíhalo ještě hlazení povrchu a výroba víka. Celkem tak mohlo být pro výrobu kamenného sarkofágu potřeba 28 000 pracovních hodin. Opotřebení měděných nástrojů vyčíslil Stocks celkem na 434 kg, cca. 1 kg denně. Váhu písku použitého při vrtání a řezání odhaduje na 37 tun. Celková hmotnost odvrtné hmoty činila 0,242 tuny, přičemž celkové množství odstraněné žuly činilo 3186 tun. Celková spotřeba mědi vůči množství odstraněného kamene vykazala poměr 1:40, což ukazuje na velkou efektivitu tohoto technologického postupu.

Stocksův experiment mimo jiné poukazuje na velký rozdíl v časové náročnosti mezi výrobou sarkofágu z měkkého a tvrdého kamene. V této souvislosti je zřejmé, že společenské postavení muselo hrát klíčovou roli ve výběru materiálu. Zhotovení sarkofágu z tvrdého materiálu bylo mnohanásobně náročnější. Pokud člověk nižšího společenského postavení nebyl zvláštním oblíbencem panovníka, pak musela být volba materiálu jednoznačná.

6.2 TYPOLOGIE A MORFOLOGIE SARKOFÁGŮ

První typologii sarkofágů a dosud více méně jedinou vytvořil Reisner³⁵⁰. Jeho typologie posuzuje sarkofág jako celek, nevytváří zvláštní typ pro vanu a víko sarkofágu. Přesto je jeho rozdělení do typů vytvořeno de facto na základě odlišných typů vík.

Jeho klasifikace kamenných sarkofágů období Staré říše je následující:

Typ d: sarkofág ve tvaru jednoduchého „kvádru“ s plochým víkem.

Typ d(p): stejný typ jako předchozí, se stěnami zdobenými výklenky („panelled box“).

Typ e: sarkofág ve tvaru hieroglyfické značky *krsw*.

³⁵⁰ Brovarski, E., in: Helck, W., Otto, E. (eds), Lexikon der Ägyptologie, 3, Wiesbaden 1980, 471-2.

Typ e(p): stejný typ jako předchozí, se stěnami zdobenými výklenky.

Typ f: sarkofág ve tvaru „kvádru“ se zaoblenou římsou běžící podél horního okraje a hran vany zdobenou cik-cak linií (s obloučkem).³⁵¹ Víko ploché s konkávní římsou.

Typ f(p): stejný typ jako předchozí, se stěnami zdobenými výklenky.

Tyto typy jsou doplněny ještě o jeden, který se vyskytuje převážně v 6. dynastii.

Typ g: obdélná schránka s vysokým víkem těžko definovatelného tvaru, někdy lehce zaobleným s téměř neznatelnými „čely“ nebo lehce zaoblenou horní plochou víka a zaoblenými rohy, jindy s plochým víkem se zaoblenými hranami.

Typ g(p): stejný typ jako předchozí zdobený výklenky.

Typologie jasně rozlišuje tři základní typy staroegyptských kamenných sarkofágů. První dva typy sarkofágů (d, e), se podle Reisnera³⁵² vyskytují nejčastěji. Vyvinuly se ze starších dřevěných rakví, které měly stejný tvar (buď jednoduchou „truhlu“ nebo „*krsw*“). Základním odlišujícím prvkem je pro Reisnera užití motivu palácové fasády.

Čtvrtý typ z uvedené typologie je poněkud problematický. Mohli bychom namítnout, že souvisí spíše s kvalitou zpracování materiálu, než že se jedná o typ nový. U hrubě zpracovaných sarkofágů lze jen těžko určit, zda je za výsledný tvar odpovědný nedostatek péče věnované finálnímu opracování povrchu (z nedostatku času, financí, nebo zkušenosti řemeslníků) nebo záměrná snaha vytvořit nový typ sarkofágu.

Reisner ve vytvořené typologii zcela opomíjí způsob osazení víka na vanu sarkofágu, zřejmě vlivem svého celistvého pohledu na sarkofág jako „kvádr“ nebo „*krsw*“ typ, případně „kvádr s římsou.“ Této problematice se naopak podrobně věnuje ve své práci Donadoni.³⁵³

V kapitole zaměřené na kamenné sarkofágy Donadoni popisuje typy vany a víka užívané ve Staré říši. Na Reisnerovu typologii neodkazuje, sama podává přehled základních typů víka a vany.

³⁵¹ Verner, M, Bareš, L., Vachala, M., Encyklopedie starověkého Egypta, 346-7.

³⁵² Ibid.

³⁵³ Donadoni, op. cit., 66-67.

Vanu chápe jako jedinečný, jasně definovaný předmět obdélného tvaru, vyrobený z jediného kamenného bloku s vytesanou dutinou. Stěny vany jsou různě silné, povrch je většinou hlazený ale často také neupravený, základní tvar zůstává nicméně stejný. Ten má podle ní naprostá většina sarkofágů. Existuje jen několik výjimek. Mezi ně patří sarkofág Rachefova syna Duaenrea (Gí 175),³⁵⁴ který má kratší čelní stěny sarkofágové vany zkosené do výšky zhruba 30 ti cm. Tento zvláštní rys se u jiného sarkofágu nedochoval. Donadoni jej vysvětluje třemi možnými způsoby.³⁵⁵ Buď jde o záměrnou úpravu usnadňující transport sarkofágu na pohřebišť eventuálně pro lepší manévrování při umisťování sarkofágu do pohřební komory. Vyloučit nelze ani variantu, že důvodem byla nehoda, při které došlo k poškození sarkofágu během zpracování.

Podobné důvody mohly vést i ke vzniku dalšího, ne zcela typického sarkofágu. Je jím Kaemsechemův sarkofág se zkosenými všemi čtyřmi bočními hranami vany (GÍ 55)³⁵⁶. Opět se jedná o žulový sarkofág ze 4. dynastie z prostředí královské rodiny.

Ostatní vany sarkofágů jsou typologicky stejné, liší se ale mnohdy zásadně v rozměrech, materiálu, mohutnosti stěn a výzdobě.³⁵⁷

U víka sarkofágu rozlišuje Donadoni podobně jako Reisner tři základní typy. Ploché, klenuté a zřídka se vyskytující ploché s tzv. egyptským hrdélkem.³⁵⁸ Určitý kompromis – možný mezistupeň mezi plochým a klenutým víkem vidí Donadoni v sarkofágu Džedefchufua (GÍ 145). Vrchní část víka je plochá, ale hrany delších stran jsou zaoblené. Podobná úprava se vyskytuje také u sarkofágů Kar Merirea (GÍ 11), Iputy (SA 68), Sanchveje (SA 86) a Kaemsechema (již zmiňovaného v případě zkosených hran vany).

Typ víka *ḳrsw* je v horní části klenutý podél delší osy sarkofágu. Směrem ke stranám se víko snižuje. Na kratších stranách jsou čela sarkofágu zvednutá výše než je zaklenutá střední část víka a vytváří tak po stranách „příčné trámy“, které víko zpevňují.

Sarkofág s víkem typu *ḳrsw* symbolizuje v kameni znázorněnou charakteristickou formu determinativu používaného ve starém Egyptě pro slovo *ḳrsw* = sarkofág, případně *ḳrs* =

³⁵⁴ Viz obrazová příloha v Databázi.

³⁵⁵ Donadoni, op. cit., 62.

³⁵⁶ Viz obrazová příloha v Databázi.

³⁵⁷ S výjimkou unikátního oválného sarkofágu ze Zawjít el-Arjánu.

³⁵⁸ Donadoni, op. cit., 62.

pohřbít a *krst* = pohřeb³⁵⁹. Za předobraz pro tento typ sarkofágu bývá pokládána dolnoegyptská svatyně *pr-nw* (*pr nsrt*)³⁶⁰ postavená z lehkých materiálů – dřeva, rákosu, slámy a cihel. Svatyně *pr-nw* bývá znázorňována podobně jako *krsw*. Její více do výšky protáhlý determinativ zobrazuje klenutou střechu s pilastry po stranách. Lauer vidí jistou souvislost také s kaplí svátku *sd* v komplexu Necerichetovy pyramidy.³⁶¹ Petrie a Mace podobně jako Emery spatřují v tomto typu sarkofágu inspiraci archaickými hrobkami.³⁶² Ricke zase upozorňuje na podobnost tvaru se soudobými núbijskými domky.³⁶³

Tento typ schrány se neobjevuje poprvé až u kamenných sarkofágů. Byl používán již ve 2. a 3. dynastii pro dřevěné rakve, jak ilustrují nálezy z lokalit v Tarchánu, Sakkáře a Gebelenu.³⁶⁴

Třetí typ víka s tzv. egyptským hrdélkem svým tvarem napodobuje stylizovaný „boží stánek“ *sh-ntr* spojovaný s bohem zemřelých Anupem.³⁶⁵ Odkazuje také na stylizovaný královský pavilon. Víko je u tohoto typu tvořeno konkávní římsou a obloukem, architektonickým prvkem inspirovaným rostlinnými materiály.

Víka některých sarkofágů byla doplněna výstupky umístěnými na jeho kratších stranách. Ty měly sloužit pro snadnější manipulaci s víkem. Tvarově byly výčnělky rozmanité, většinou masivní, ale dochovaly se také subtilnější exempláře, zvláště v případě žulových sarkofágů. Podobná variabilita byla také v počtu výčnělků. Vyskytovaly se po dvou nebo po jednom na každé straně víka. Ale také jen po jedné straně sarkofágu snad jako důsledek stísněného prostoru pohřební komory.

Během pohřbu bylo víko pomocí těchto výčnělků umístěno na vanu a v některých případech byl spoj slepen maltou. Používání malty je doloženo již od 1. dynastie při pohřbech v hliněných schránkách.³⁶⁶ Zbytky cementové malty se zachovaly i v pozdější době

³⁵⁹ Wb V, 65, 13-14.

³⁶⁰ Junker, *Der Tanz der Mww*, MDAIK 9, Mainz 1940, 17-18.

³⁶¹ Lauer, *Pyramide a degres*, pl. LVII-LVIII, LXXIII, LXXXI.

³⁶² Petrie, *Gizeh and Rifeh*, 3-4, pl. V, Mace, A. C., *The early dynastic cemeteries of Naga-ed-Der*, II, 61-62, 68-69, 72, Emery, *Archaic Egypt*, 131.

³⁶³ Ricke, H. *Der Grundriss des Amarna-Wohnhauses* (WVDOG, 56), Leipzig 1932, 11-12.

³⁶⁴ Donadoni, *op.cit.*, 63.

³⁶⁵ Brovarski, *LÄ* 3, 472.

³⁶⁶ Dovadoni, *op. cit.*

na sarkofázích, například Goneim zmiňuje cementovou hmotu na Sechemchetově sarkofágu.³⁶⁷ Podobný doklad ohlašují též nálezy z Abú Rawáše.³⁶⁸

Důvodem používání malty byla snaha spojit sarkofágovou vanu s víkem a tak zabezpečit sarkofág před možným vniknutím nezvaných „návštěvníků.“ Staří Egypťané se již od nejstarších dob snažili vyvinout prostředky, které by zvýšily ochranu před vykradači hrobek. Tato snaha ovlivnila různě propracované způsoby usazování víka na vanu sarkofágu.

Typologii spojení těchto dvou navzájem se doplňujících segmentů vypracovala detailně Donadoni.³⁶⁹ Uzávěry rozdělila na čtyři základní typy (A-D) a ty pak dále dělí na jednotlivé varianty.

Typ A1 je nejjednodušší. Styčné plochy víka i vany jsou rovné a dosedají jedna na druhou. Sarkofág se uzavírá posunutím víka na vanu. Víko tedy není nijak zajištěno proti případnému odsunutí do strany.

U typů A2 a A3 byly styčné plochy víka a vany doplněny o zářez (vana) a výčnělek (víko). Po uzavření sarkofágu zapadl výčnělek víka do zářezu na vaně. Tento „zámek“ zabraňoval odsunutí víka do strany. Typy A2 a A3 se liší v umístění těchto „zámků“. U typu A2 jsou umístěny v kratších stěnách sarkofágu, ve středu horního řezu vany a dolního okraje víka.

Typ B s falcovým spojem. Vnitřní spodní část víka byla odtesána a po jeho obvodu tak vznikl přesah. Horní vnější okraj vany byl do poloviny tloušťky stěny odtesán pro usazení toho přesahu.

U typu C1 a C2 byla naopak odtesána vnitřní polovina okraje vany a vnější spodní hrana víka. U typu C1 byly styčné plochy zalomeny v pravém úhlu, u typu C2 pod úhlem 45°.

Typ C3 popisuje Donadoni na sarkofágu s konkávní římsou a oblounek.³⁷⁰ Oblounek je rozdělen, po jedné delší straně je součástí víka a po zbylých třech stranách součástí vany. Víko je tak možné nasunout na vanu pouze z jedné strany sarkofágu.

Nejpropracovanějšími způsoby uzávěrů sarkofágů jsou bezesporu typy C4 a C5. Víko je zabezpečeno nejen proti odsunutí do strany, ale i proti nadzvednutí. Víko je možné zasunout

³⁶⁷ Goneim, Z., op. cit., 35-6.

³⁶⁸ Bisson de la Roque, op. cit., 33.

³⁶⁹ Donadoni, op. cit., 66-7.

³⁷⁰ Ibid, Appendice B 52.

pouze z jedné strany sarkofágu podobně jako u typu C3. Ale po zbylých třech stranách je spoj opatřen „rybinou“ (zkosením), které zabraňuje nadzvednutí víka. Odsunutí víka do strany je zabráněno důmyslným „zámkem“. Ve styčných plochách jsou proti sobě ve víku a vaně vyvrtány dvojice otvorů pro čepy. Otvory ve víku jsou hluboké na celou délku čepu, po uzavření sarkofágu čepy vlastní vahou zapadly do otvorů ve vaně a sarkofág tak definitivně uzamkly. Rozdíl mezi typy C4 a C5 je v umístění „rybiny“. U typu C4 leží víko na ploše horní hrany vany a zkosení je ukryto uvnitř sarkofágu. U typu C5 je zkosena celá výška víka, víko je zasunuto do vany a horní plocha víka tak lícuje s horním okrajem stěn vany.

Jako poslední uvádí Donadoni typ D. Styčná plocha vany není nijak upravena. Víko je po obvodu odtesáno v celé tloušťce stěn vany.

Jediný sarkofág, který nelze zařadit mezi uvedené typy je sarkofág panovníka Sechemcheta. Sarkofág není koncipovaný jako vana a víko. Otvor pro uložení těla byl v jedné jeho kratší stěně. A uzavřen byl posuvným panelem s dvojicí otvorů pro manipulační lano.

Donadoni ve své klasifikaci bohužel nikde neuvádí důvod svého členění a její spojení typů vík do skupin je poněkud nejasné, například spojení pěti typů ve skupině C.

V případě vytváření nové typologie by typy osazení víka na sarkofág mohly být posuzovány podle dvou kritérií. Podle stupně zabezpečení sarkofágu a podle výrobní náročnosti. V prvním případě by nová typologie modifikovala typologii Donadoni následovně:

1. Nejjednodušší typ by představoval typ A - bez zabezpečení. Vlámat se do sarkofágu u tohoto typu bylo možné pouhým odsunutím víka.
2. typ vytváří zábranu proti odsunutí víka do 3 stran – typ C3
3. typ vytváří zábranu proti odsunutí víka do všech 4 stran – typy B, D, C1 a C2. Víko by muselo být před odsunutím u tohoto typu nadzvednuto.
4. nejpropracovanější typ zabezpečuje víko proti odsunu do stran i proti nadzvednutí – typ se „zámkem“ – C4, C5

Typologie podle výrobní náročnosti by mohla vypadat takto:

1. typ nejméně náročný na výrobu – A1, A2, D

2. typ vyžadující pečlivější opracování obou styčných ploch víka i vany – C1, C2
3. typ - vedle opracování vany i náročnější opracování víka (víko náchylné k poškození) – B
4. typ - vyžadující vysokou přesnost (u typu C3 navíc náročný dekorativní prvek) – C3, C4, C5

Přestože z uvedených důvodů nepovažuji typologii Donadoni za „ideální“, vzhledem k její rozšířenosti a velké citovanosti v egyptologické literatuře, se mi jeví jako nepatřičné zavádět typologii novou. Proto se v Katalogu sarkofágů odkazuji na její typologii a pro lepší orientaci připojuji schémata znázorňující typy usazení víka a též typy vík.³⁷¹

³⁷¹ V Obrazové příloze Schéma č. 1 a Schéma č. 2a,b.

7 ZÁVĚRY ZE STATISTICKÝCH ÚDAJŮ

S rozvojem technologií vzniká v poslední době mnoho projektů snažících se o vytváření databank, které by shromáždily velké množství informací pro určitou oblast zkoumání starověkého Egypta. Velká pozornost je věnována reliéfní výzdobě hrobek. Vznikly projekty jako leidská MastaBase, mapujícími scény z běžného života zobrazené v staroříšských hrobkách memfidské nekropole. Také The Meketre Project, který je zaměřen na reliéfní výzdobu středoříšských hrobek³⁷² i projekty zaměřené na osobní jména dochovaná ze Staré říše.³⁷³ Jsou vytvářeny rovněž databáze věnované dřevěným rakvím, které sledují především jejich výzdobu. Takto například berlínská DASS (Datenbank altägyptischer Särge und Sarkophage) shromažďuje zdobené dřevěné rakve z 6. dynastie.³⁷⁴ Svou koncepcí se ale zaměřuje převážně na zdobené pohřební komory a dřevěné rakve První přechodné doby a Střední říše.

A. M. Donadoni-Roveri, která se zaměřila na kamenné sarkofágy, vytvořila v této oblasti účtyhodnou informační základnu. Její katalog obsahuje cenné informace, které ovšem bez náležité klasifikace mohly být jen obtížně využitelné pro sledování obecných trendů. Proto jsem přistoupila k vytvoření databáze, která by soustředila veškeré dostupné informace o každém sarkofágu, usnadnila vyhledávání potřebných informací a umožnila provést hlubší analýzu vývoje sarkofágů na základě statisticky zpracovaných dat. Tato forma zpracování umožňuje také průběžné doplňování a aktualizaci stávajících informací v případě dalších nálezů.

Donadoni-Roveri vydala svoji publikaci věnovanou sarkofágům v roce 1969. Pokud nepočítáme panovnické sarkofágy tak za následných 40 let narostl počet nalezených

³⁷² The Meketre Project (Middle Kingdom Tomb Relief Evolution) připravovaný Andreou Kahlbacher a Lubicou Zelenkovou v Egyptologickém institutu Vídeňské univerzity má shromažďovat a zkoumat středoříšský výzdobný program s důrazem na vývoj a změny v obsahu scén v porovnání se staroříšským programem.

³⁷³ AGÉA database project prezentovaný na konferenci Abusir a Saqqara 2010 Yannis Gourdon z Francouzského archeologického ústavu má shromáždit informace o staroříšských osobních jménech doplněné o genealogická a prosopografická data. Staroříšská data by měla být podle autorů dokonce tohoto roku k dispozici. Projekt má následně ambice pokračovat zpracováním i dalších období starého Egypta.

³⁷⁴ Holzhäuer, E., Einführung in die ägyptologische Datenbank AHA, Berlin am Beispiel der Datenbank altägyptischer Särge und Sarkophage (DASS), Berlin 1998.

sarkofágů na více než dvojnásobek. To vytváří prostor pro přehodnocení dosavadních závěrů, možné upřesnění a doplnění o nové poznatky.

Příložená verze databáze obsahuje 215 exemplářů sarkofágů. Každý sarkofág je označený jedinečným identifikačním číslem vytvořeným počátečními písmeny pohřebiště, na kterém byl sarkofág nalezen a pořadovým číslem. Za tímto sloupcem následují informace, které upřesňují identifikaci sarkofágu. Jméno majitele a dostupné informace, které se k němu vztahují. Zda je to muž či žena, případné příbuzenské vztahy, dále společenské postavení vlastníka sarkofágu (panovník, člen královské rodiny, osoba nekraľovského původu)³⁷⁵ a tituly, které držel. Úředníci jsou rozděleni do různých skupin podle svých titulů. Dělení je provedeno na základě klasifikace titulů, kterou vytvořil Kanawati.³⁷⁶ Jím uvedené tituly charakteristické pro určitou vrstvu úředníků, rozčlenily majitele sarkofágů na vezíry, vyšší, střední a nižší úředníky. Ostatní vlastníci sarkofágů, kteří nevlastní žádný z relevantních titulů,³⁷⁷ jsou rozděleni na členy královské rodiny (především manželky a dcery panovníka) a osoby bez titulu (převážně anonymní vlastníci - celých 54 sarkofágů, tj. téměř ¼ všech sarkofágů a také sarkofágy žen – manželek hodnostářů, které se nemohou chlubit kráľovským původem). Spektrum vlastníků sarkofágů doplňuje osoba postavená na společenském žebříčku nejvýše – panovník.

Za těmito informacemi o majiteli sarkofágu následují údaje o samotném sarkofágu. Sloupce uvádějí, na jaké lokalitě byl sarkofág nalezen, a upřesňují také konkrétní pohřebiště. Tyto informace doplňuje číslo hrobky a archeologický kontext nálezů.

Dalšími zaznamenanými parametry jsou měřitelné údaje. Ty tvoří hlavní část databáze. Jejich naplnění je nutným předpokladem pro to, aby u sarkofágů mohly být sledovány diachronní trendy. Jsou to vnější a vnitřní rozměry sarkofágu, objem vnitřního prostoru, druh použitého materiálu, výzdoba, typ víka a způsob usazení víka na sarkofág. V souvislosti

³⁷⁵ Všichni vezíři – majitelé sarkofágů ve 4. dynastii jsou kráľovského původu. V grafech figurují „úřednickém aparátu“ jako vezíři, členové kráľovské rodiny obsahují pouze kráľovské syny bez „relevantních“ titulů a ženské členky rodiny. V 5. a 6. dynastii je odlišení skutečných pokrevných příbuzných krále obtížnější viz. Schmitz, B., *Untersuchung zum Titel S3- NJSWT „Königsson“*, Bonn 1976 a proto uvádím pouze ty, u kterých jsou příbuzenské svazky jednoznačné.

³⁷⁶ Kanawati, N., *The Egyptian Administration in the Old Kingdom: evidence of its economic decline*, Warminster 1977. Zde je potřeba říci, že Kanawati nepředkládá žádnou argumentaci pro jím vytvořený výběr titulů specifických pro určitou vrstvu společnosti, což jeho výběr poněkud limituje. Přesto kvůli absenci jakékoli lepší klasifikace a vzhledem k nutnosti odlišit úředníky různého společenského postavení pro vytvoření statistik, jsem v databázi přistoupila na toto členění.

³⁷⁷ Tj. těch, které charakterizují některou z Kanawatiho úřednických vrstev.

s výrobou sarkofágu, jeho transportem na pohřebiště a manipulací v pohřební komoře bylo užitečné sledovat také hmotnost sarkofágu, případně celého kamenného bloku před vyhloubením vnitřní dutiny. Hmotnost je v databázi vypočítávána na základě údajů o hustotě jednotlivých materiálů, které publikoval Stocks³⁷⁸ a na které odkazuje na svých stránkách Česká geologická služba (původně Český geologický ústav).³⁷⁹

Druhou objemově velkou část databáze tvoří texty zaznamenané na sarkofázích. Ty jsou transliterovány a rozděleny podle umístění na sarkofágu a také podle toho, o jaký typ textu se jedná. Jméno, tituly a obětní formule jsou uvedeny zvlášť, tak aby byla následná práce s nimi usnadněna.

Za informacemi o textech následuje údaj zaznamenávající dynastii, ze které sarkofág pochází, doplněnou případně o konkrétnější datační údaj. Připojen je odkaz na příslušnou literaturu a je přiložena také dostupná textová nebo obrazová příloha.

Poslední část databáze tvoří rozvedený seznam titulů majitelů sarkofágů. Seřazen je tak, že nejprve uvádí nejvyšší správní tituly - titul vezíra a 5 nejvyšších administrativních titulů.³⁸⁰ Ostatní sloupce zachycují přes 250 různých titulů, které se u majitelů sarkofágů dochovaly. Pro větší přehlednost jsou tyto tituly rozděleny do skupin podle oblastí státní správy, které jsou barevně odlišeny.³⁸¹ A pro lepší orientaci jsou v základním listu Databáze ponechány tituly s četností výskytu pět a více. V listu Tituly (za listem Katalog) jsou uvedeny ještě užší výběry.³⁸² Barevná odlišnost titulů je následující: kancelář vezíra – modrá, hospodářská správa – světle žlutá, stavební práce a expedice – cihlová, správa sýpek – zelená, správa produktů – červená, honorifické tituly – hnědá, náboženské tituly (chrám) – žlutá, královské zádušní instituce (pyramidové město) – fialová, centrální rovina provinční správy tyrkysová. Zbýlé nezařazené tituly jsou šrafované žluté a fialové.

Tyto zde jmenované parametry jsem se snažila naplnit veškerými dostupnými informacemi. Především u starších publikací je tato snaha problematická. Některé informace jsou uvedeny velmi nejasně, nebo zcela chybí. Často v případě archeologického kontextu

³⁷⁸ Stocks, op. cit., 117, Tab 4.4.

³⁷⁹ www.geology.cz/aplikace/encyclopedia/term.pl?hustota.

³⁸⁰ Strudwick, N., *The administration of Egypt in the Old Kingdom: the highest titles and their holders*, London 1985.

³⁸¹ Oblasti přejaty z modelu státní správy v Andrassy, P., *Zur Struktur der Verwaltung des Alten Reiches*, ZÄS 118, 1991, 4 a zařazené podle Strudwicka, op. cit.

³⁸² Následuje list s výběry Tituly s výskytem nad 15 a nad 10.

nebo uvedení typu víka. Obecně mnozí výkopci neudávají popis sarkofágu, často chybí vnitřní rozměry vany a také některé texty na sarkofázích nejsou optimálně publikované, u některých chybí transliterace a překlad.³⁸³ V Databázi je absence požadovaných informací zaznamenaná v buňce zápisem „neuvedeno“ nebo je kvůli přehlednosti je buňka proškrtnutá.

Jedním z výstupů vytvořené databáze je Katalog sarkofágů. Ten doplňuje archeologické prameny a následuje v tištěné podobě jako součást Příloh. Zároveň je ponechán také v elektronické podobě na druhém listu Databáze.

Kromě Katalogu sarkofágů byly na základě údajů zpracovaných v Databázi vytvořeny přehledové tabulky a grafy. Ty zachycují, jak se v průběhu Staré říše v závislosti na společenském postavení měnila velikost, užití materiály, typologie a výzdoba sarkofágů.

7.1 MAJITELÉ SARKOFÁGŮ

Analýza shromážděných dat poukázala na několik zajímavých diachronních trendů. Jedním z nich je proměna skladby majitelů v průběhu Staré říše.³⁸⁴ Pomineme-li období 3. dynastie, které zachycuje výskyt několika prvních sarkofágů (Sechemcheta a pravděpodobně členů Necerichetovy rodiny), je na ostatních třech grafech zřetelný jasný posun ve společnosti. Ve 4. dynastii minimálně 54 % majitelů sarkofágů (panovník, člen královské rodiny a vezír) pochází z prostředí královské rodiny. V 5. dynastii toto číslo klesá na 25% a v 6. dynastii tvoří jen 14%. Tento trend doprovází nárůst střední a nižší úřednické vrstvy v průběhu 5. a 6. dynastie. Ve 4. dynastii nižší úředníci ještě nemají zastoupení.³⁸⁵ Střední úředníci jsou majiteli pouhých 2% (tedy 1) sarkofágů. V 5. dynastii počet narůstá, střední a nižší úředníci dosahují společně 16 % a v 6. dynastii se pohybují na stejné hodnotě 16 %. U nejvyšších představitelů státní správy – vezírů a vysokých úředníků zaznamenáváme zřetelně vzestupnou tendenci. Obě skupiny si udržují vysoký standard ve 4. i 5. dynastii. Vezíři 12 % a 17 % (v 4. a 5. dynastii) a vyšší úředníci 14% a 16%. V 6. dynastii si vezíři udržují 17 % a vyšší úředníci dokonce vykazují nárůst na 34%.

³⁸³ Například u textu na sarkofágu Wety (GÍ 1), JdE, n. 30189 chybí přepis a překlad. U některých sarkofágů je k dispozici pouze italský překlad Donadoni (bez přepisu a vyobrazení).

³⁸⁴ Graf č. 1.

³⁸⁵ Nemůžeme ovšem vyloučit, že nejsou zahrnuti ve skupině majitelů sarkofágů bez dochovaných titulů.

Z uvedeného je zřejmé několik skutečností. Skladba majitelů sarkofágů ilustruje strukturu státní správy ve 4. dynastii založenou na příbuzenských vztazích.³⁸⁶ Více jak polovina majitelů sarkofágů je v této době členy královské rodiny. Tato situace se postupně mění. Od 5. a zejména v 6. dynastii narůstá počet majitelů sarkofágů, kteří nepatří do královské rodiny. Poměr vlastníků mezi členy královské rodiny a osobami nekrálovského původu se také překlápí ve prospěch posledně zmiňovaných, v 6. dynastii již úředníci zaujímají více jak tři pětiny z celkového počtu majitelů. Zvětšující se podíl úředníků na celkovém objemu sarkofágů zřetelný od 5. dynastie kopíruje nárůst státní správy a pronikání hodnostářů nekrálovského původu do významných úřadů ve státě.³⁸⁷ Změny ve společnosti doprovází také skutečnost, že sarkofág se stává dostupným i pro nižší úřednické vrstvy.

7.2 TITULY MAJITELŮ SARKOFÁGŮ

Výčet všech titulů, které majitelé sarkofágů drželi, obsahuje více než 250 různých titulů. Pro lepší přehled byly shromážděné tituly rozděleny do tří skupin podle četnosti výskytu. Od 1 do 5, od 5 do 15 a třetí skupinu tvoří tituly vyskytující se minimálně 15 krát a více.³⁸⁸ V této skupině zbylo 17 titulů, které se v souvislosti s majiteli sarkofágů vyskytují nejčastěji.³⁸⁹

Při pohledu do tabulky je evidentní, že mezi těmito tituly figurují držitelé nejvyšších úřadů v zemi. Vezírský titul *t3jtj z3b t3tj* se objevuje 27krát. Za ním stojí 4 z 5 nejvyšších titulů státní správy uváděných Strudwickem³⁹⁰ - *jmj-r zš ʿ nswt* (18x), *jmj-r k3t nbt nt nswt* (26x), *jmj-r šnwtj* (15x), *jmj-r prwj-ḥd* (16x). Největší počet i nejvyšší četnost výskytu má skupina honorifických titulů. Tvoří přes polovinu ostatních titulů (9 ze 17). Nejčastější je titul *smr wʿtj*, který obdrželo 48 majitelů sarkofágů. Pokračují další honorifické tituly *h3tj-ʿ* (32x), *hrj tp nswt* (25x), *jrj-pʿt* (24x), *htmtj bjtj* (19x), *jrj-ḥt nswt* (17x), *hrj sšt3 n pr dw3t* (16x), *jmj jz* (15x) a *mnjw Nḥn* (16x). Skupinu nejčastějších 17 titulů doplňují dva kněžské tituly *hrj-ḥbt* (32x) a *hrj-ḥbt hrj-tp* (21x), a titul *hrj sšt3* (18x).

Všechny tyto tituly snad s výjimkou posledního patřily k nejvyšším možným titulům, které egyptský hodnostář mohl vlastit. Podle Kanawatiho klasifikace úředníků je 11 z uvedených

³⁸⁶ Andrassy, P., Zur Struktur der Verwaltung des Alten Reiches, ZÄS 118, 1991, 1-10, Baud, M., Famille royal et pouvoir sous l'Ancien Empire égyptien, BdE 126/1, Le Caire 1999, 316.

³⁸⁷ Bárta, M., Pokorný, P., Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti, Dokořán 2008, 132.

³⁸⁸ Tituly s četností 5 a více je v základním listu Databáze, Tituly 15 a více a Tituly 10 a více jsou v Databázi umístěny na třetím a čtvrtém listu (za listem Katalog), seznam titulů s četností 15 a více jsou vytištěné součástí práce jako Tab. č. 1.

³⁸⁹ Tento výběr je v Příloze jako Tabulka č. 1.

³⁹⁰ Strudwick, op. cit.

17 titulů charakteristických pro vyšší úředníky egyptské státní správy. Vlastnit sarkofág muselo tedy patřit k privilegiu nejvyšší vrstvy společnosti.

7.3 MATERIÁLY

Nejprve se podrobněji podíváme na jednotlivé materiály používané pro výrobu sarkofágů. Sarkofágy z 3. dynastie byly vyrobené z alabastru. Tyto sarkofágy jsou v mnoha směrech výjimečné a v tomto ohledu vytváří vlastní kategorii.³⁹¹ Vydělují se od ostatních sarkofágů a potvrzují spíše novější chronologii řadící 3. dynastii do raně dynastického období.³⁹² V rámci srovnání je 3. dynastie v tabulkách a grafech uvedena, ale ze sledování diachronních trendů je z důvodu malého počtu dochovaných sarkofágů vyloučena.³⁹³

Graf dokumentující četnost materiálů používaných pro výrobu panovnických sarkofágů obsahuje některé zajímavé informace.³⁹⁴ Ve 4. dynastii u panovníků zřetelně dominují žulové sarkofágy. Na konci této dynastie se situace mění. Objevuje se první sarkofág z tmavého kamene (droby/bazaltu)³⁹⁵ panovníka Menkaurea a následují ho fragmenty Šepseskafova sarkofágu z droby³⁹⁶. V 5. dynastii už tento „černý“ kámen převažuje. Z žuly byl v této dynastii zhotoven pouze jediný panovnický sarkofág - sarkofág panovníka Raneferefa. V 6. dynastii oblíbenost „černého“ kamene trvá. Všechny panovnické sarkofágy jsou z tmavého materiálu, i žulový sarkofág panovníka Pepiho II. (označený za sarkofág z černé žuly).³⁹⁷ U panovnických sarkofágů vidíme zřejmou převahu černého kamene v období 5. a 6. dynastie. Uvedený trend by mohl souviset s vzestupem kultu Usira v koncepci pohřebních představ, ke kterému dochází od 5. dynastie.³⁹⁸ Chtonická božstva byla ve starém Egyptě oblíbená již dříve, ať již v podobě božstev Chontamentiho nebo Anupa. Černá barva byla spojována nejen s úrodným nilským bahnem, ale také s myšlenkami regenerace a

³⁹¹ Použitým materiálem, svou malou velikostí a téměř shodnými rozměry (v případě sarkofágů z Necerichetovy pyramidy a sarkofágů z Dáhšúru), unikátním způsobem uzavření sarkofágu (v případě Sechemchetova sarkofágu) a také absencí širšího komparativního vzorku z období 3. dynastie.

³⁹² E. Hornunga, R. Krausse, A. Warburtona, *Ancient Egyptian chronology*, Leiden 2006.

³⁹³ Graf č. 2 – Materiály.

³⁹⁴ Ibid.

³⁹⁵ Více o problematice „černého kamene“ kapitola Materiály.

³⁹⁶ Ibid.

³⁹⁷ Jéquier, Pepi II, I, 11-13.

³⁹⁸ Verner, M, *Pyramidy*, Praha 2008, 44.

znovuzrození, což koresponduje s funkcí sarkofágů.³⁹⁹ Sarkofágy z tmavých materiálů panovníků Menkaurea a Šepseskafa z konce 4. dynastie mohly předznamenávat vývoj náboženských představ v následujícím období. Usir se stává jednou ze zásadních postav posmrtných představ starých Egyptanů. To dokládají Texty pyramid⁴⁰⁰ i texty na sarkofázích, které toto božstvo výslovně jmenují.⁴⁰¹ Jediný sarkofág, který do tohoto konceptu nezapadá je Raneferův sarkofág z červené žuly.⁴⁰² Materiál tohoto sarkofágu však mohl být nouzovým řešením v případě náhlého úmrtí panovníka a nemusel tak být jeho záměrnou volbou.⁴⁰³

Drobu jako materiál k výrobě sarkofágů využili ještě členové královské rodiny. Sarkofág figurující v grafu č. 2 u členů královské rodiny ve 4. dynastii představuje sarkofág prince Ptahšepsese.⁴⁰⁴ Zlatá přezka opasku nalezená na mumii uvnitř sarkofágu uváděla jméno a tituly pohřbeného *jrj p^ct, s3 nswt*. Okolnosti jeho pohřbu jsou výjimečné. Sarkofág byl nalezen během sezony 1943-4 při vykopávkách prováděných Driotonem v údolním chrámu panovníka Venise.⁴⁰⁵ Výkopce uvádí, že sarkofág ležel na terase chrámu. Nepublikoval však žádný plán a celý kontext nálezů je značně nejasný.⁴⁰⁶ Zajímavá je osobnost samotného Ptahšepsese. Donadoni jej datuje do konce 5. dynastie jako možného Venisova syna⁴⁰⁷ a přejímá tak pravděpodobně názor Bruntona.⁴⁰⁸ A. Dodson ovšem datuje Ptahšepsese (jako Phahšepsese D) do 6. dynastie, jako možného syna panovníka Pepiho II.⁴⁰⁹

Ptahšepsesův sarkofág je zhotoven z droby, víko má konkávní římsu a oblounek.⁴¹⁰ Taková víka se z celé Staré říše dochovala kromě tohoto pouze dvě, obě ze 4. dynastie.⁴¹¹ Z tohoto důvodu je těžké vyhnout se závěru, že sarkofág byl vyroben na konci 4. dynastie a v 6. dynastii byl sekundárně použit k pohřbu Ptahšepsese.⁴¹² Brunton okolnosti pohřbu vysvětluje

³⁹⁹ Hoffmeier, J. K., The Use of Bazalt in Floors of the Old Kingdom Pyramid Temples, JARCE 30, 1993, 117-123, Aufere, op. cit., 701.

⁴⁰⁰ Allen, Pyramid Texts, 7, panovník identifikován s Usirem.

⁴⁰¹ *Pth-htp II*, řečený *tfj* (SA 16) z konce 5. dynastie, *Nfr-sšm-r^c*, řečený *ššj* (SA 33) z Tetiho vlády, apod.

⁴⁰² Verner, Excavation at Abusir. Preliminary Report 1997/8, ZÄS 126 (1999), 70-76.

⁴⁰³ Verner, Newly discovered royal sarcophagi from Abusir, in: M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí, Abusir and Saqqara in the Year 2000, Praha 2000, 571.

⁴⁰⁴ JdE, n. 87077, PM III², 642.

⁴⁰⁵ Drioton, E., BIE 26 (1943-44), 81-2.

⁴⁰⁶ Ibid, „sarkofág leží podél poničené zdi“.

⁴⁰⁷ Donadoni, op. cit., Appendice B 52.

⁴⁰⁸ Brunton, G., The Burial of Prince Ptah-Shepses at Saqqara, ASAE LXVII, 1947, 125-133.

⁴⁰⁹ Dodson, A., The Complete Royal Families of Ancient Egypt, London 2004, 78.

⁴¹⁰ Donadoni, op.cit.

⁴¹¹ Menkaure (Gf 48), Meresanch III. (Gf 45).

⁴¹² Dodson, On the Burial of prince Ptahshepses, GM 129, 1992, 50.

tak, že Ptahšepses byl pohřben v blízké mastabě, která byla znesvěcena krátce po pohřbu.⁴¹³ Proto byl přemístěn do údolního chrámu, aby tam byl uschován na bezpečném místě, dokud se neupraví jeho původní hrob. Představa, že by byl sarkofág transportován z pohřební komory a přenášen po pohřebišti je ale krajně nepravděpodobná. Realističtější se zdá představa, že místo nálezů bylo také původním místem Ptahšepsesova pohřbu.⁴¹⁴

Vzhledem k tomu, že v grafu jsou prioritně sledovány sarkofágy uvádím Ptahšepsesův sarkofág na základě zmíněné Dodsonovi argumentace do 4. dynastie (i když majitel pocházel z 6. dynastie). Připouštím ovšem, že datace je poněkud nejistá a začátek 5. dynastie by mohl být stejně pravděpodobný.

Druhý sarkofág z droby (přinejmenším jeho víko⁴¹⁵) patří Anchesenpepi II., manželce Pepiho I. a matce Pepiho II. Můžeme tak říci, že černý kámen je výlučným materiálem panovníka, respektive užší královské rodiny.

U travertinu je situace podobná jako u droby. Jeho užívání bylo omezeno na královskou rodinu. Tento materiál pravděpodobně nevyhovoval kvůli své křehkosti a relativní měkkosti. S konsolidací státu ve 4. dynastii a souvisejícím vývojem technologií zřejmě královská rodina zvolila tvrdší „trvalejší“ materiál – žulu a později drobu.

Ostatní materiály žula a vápenec byly široce užívány představiteli správního aparátu. Z grafů jsou patrné dvě tendence. Pomineme-li opět vymykající se 3. dynastii, vidíme ve zbývajícím období nárůst vápencových a pokles žulových sarkofágů. 5. dynastie opět zaznamenává přístup k sarkofágům také pro nižší úředníky, i když pouze v „levnější“ vápencové podobě. Zároveň dochází ke snížení jejich počtu v 6. dynastii (na polovinu stavu 5. dynastie), což může reflektovat skutečnost, že v 6. dynastii si už někteří nižší úředníci kamenný sarkofág nemohli dovolit. V 6. dynastii mají s výjimkou Sechemky všechny nekrálovské osoby vápencový sarkofág.⁴¹⁶ Spolu se snížením počtu sarkofágů u nižších

⁴¹³ Brunton, op. cit.

⁴¹⁴ Dodson, op.cit., 50.

⁴¹⁵ Leclant, J., Labrousse, A., Die Königinnen Anchesenpepi II. und III., Sokar 5, 2002, 28-33.

⁴¹⁶ Sechemka (GÍ 150 a 152, s tituly *hrj-tp nswt, z3b ʿd-mr, jwn knmwt, mdw rhjt, hm-ntr m3ʿt*) byl středním úředníkem a musel být zřejmě zvláště důležitou osobou a oblíbencem krále. Je jedinou osobou uvedenou v databázi, která byla majitelem ne jednoho ale dvou sarkofágů: v žulovém sarkofágu nalezl Junker (Giza XI, s. 10-12, figg.6-7, tav. III c) ještě druhý vápencový!

úředníků to mohou být symptomy společenských změn a začínajícího pozvolného úpadku Staré říše.⁴¹⁷

7.4 TYPY VÍKA

Typy víka zde uvedené vychází z klasifikace popsané od Donadoni. V Databázi sarkofágů jsou rozlišeny tři základní typy víka: „ploché“, „klenuté s čely (*ḳrsw*)“ a „s konkávní římsou a obloučkem“. Víka, která výkopci popsali jako plochá se zaoblenými rohy nebo víka mírně zaoblená podél severojižní osy jsou zařazeny mezi plochá víka. Považuji je v tomto ohledu za varianty plochého víka a ne za nový typ. Výjimku tvoří víko z Abú Rawáše a Gízy⁴¹⁸. V těchto případech nejde o nedokonalost ve zpracování nebo malou modifikaci tvaru. Víka jsou vyklenutá podstatně více, než bývá zvykem u *ḳrsw* vík. Mají tvar kopule⁴¹⁹ a chybí jim čela vystouplá do výšky. V grafech jsou proto vyznačeny zvlášť jako „klenutá“ víka.

Jednoznačným trendem, který se dá vyčíst z příslušného grafu je oblíbenost typu *ḳrsw* ve všech vrstvách společnosti v 5. dynastii a naopak jednoznačnou převahu plochého víka v dynastii následující.⁴²⁰ Důvod tohoto trendu je obtížné určit. V úvahu připadá několik možností. Nejpravděpodobnější je ekonomický důvod - ploché víko bylo méně náročné na úpravu. Nemůžeme vyloučit ani možný náboženský důvod. Typ *ḳrsw* symbolizoval dolnoegyptskou svatyni *pr-nw*. Je možné, že v souvislosti s proměnou společnosti, s decentralizací státu a regionalizací vývoje v 6. dynastii nebyla taková potřeba odkazovat na starodávnou svatyni deltské oblasti. Ale to jsou již nepodložené úvahy.

Pokud se v Databázi v listu Typologie podíváme na lokalitu výskytu, zjistíme, že v 5. dynastii je výskyt *ḳrsw* vík srovnatelný v Gíze i Sakkáře, naopak plochá víka 6. dynastie jednoznačně převažují v Sakkáře. To ale bezesporu souvisí s prostorovou distribucí nekrálovských hrobek v oblasti Sakkáry v období 6. dynastie a k interpretaci typů víka tak mnoho nepřispěje.

⁴¹⁷ Bárta, Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti, Dokořán 2008, 131-142.

⁴¹⁸ Ptahotep (GÍ 212) a Anonymní (AB 126).

⁴¹⁹ Viz. Obrazová příloha v Databázi.

⁴²⁰ Graf č. 3 – Typologie.

7.5 VÝZDOBA

V soukromých hrobkách se od konce 5. dynastie setkáváme s přesunutím důrazu z nadzemních kultovních prostor hrobky na její podzemní část - na pohřební komoru. Z doby Džedkarea Isesiho pocházejí první zdobené pohřební komory.⁴²¹ S prvními zdobenými sarkofágy se ovšem můžeme setkat již dříve.

Podíváme-li se na údaje zpracované v Grafu č. 4 je patrné, že několik výzdobných prvků se na sarkofázích objevuje již od 4. dynastie. Jsou to motivy leopardí kůže a znak Anupa umístěné na víku sarkofágu jako ochranná božstva zemřelého. Jediným výzdobným prvkem, který prochází napříč společenskými vrstvami i celým obdobím Staré říše (přesněji od 4. do 6. dynastie) je stylizované průčelí palácové fasády zobrazované na sarkofágové vaně. V 5. dynastii jakékoli zobrazení na víku sarkofágu mizí a žádný nový výzdobný prvek není zaveden. K rozšíření výzdobných prvků dochází až za vlády panovníka Tetiho. Výzdoba se vyskytuje výlučně na sarkofázích vysokých úředníků. Ti si nechávají na sarkofágy znázornit oči *wḏ3t*, 7 posvátných olejů a nepravé dveře. Zobrazením těchto motivů na stěnu sarkofágové vany byl zajištěn volný průchod ka zemřelého ke kultovnímu místu a možnost sledovat předkládání obětí. Oleje byly součástí procesu zmrtvýchvstání a následně sloužily k péči o tělo i v posmrtném životě.

Zajímavá je v této souvislosti skutečnost, že k zavedení Textů pyramid, kterými si od Venisovy doby panovníci Staré říše nechávali zdobit stěny pohřebních komor, dochází později než k výzdobě stěn pohřebních komor panovníkových poddaných. U sarkofágů je situace podobná. Sarkofágy panovníků nejsou s výjimkou Menkaureova sarkofágu zdobené, vyznačují se ale vysokou kvalitou zpracování a leštěným povrchem stěn. Od panovníka Tetiho se pak na stěny sarkofágu zapisují říkadla z Textů pyramid. Naproti tomu sarkofágy soukromých osob nesou výzdobné prvky i texty již od 4. dynastie a k jejich rozšíření dochází také za vlády Tetiho. Panovník měl zřejmě vše potřebné pro posmrtný život obsaženo v bohaté pohřební výbavě a později také v Textech pyramid. Posmrtný život soukromých osob byl zajištěn skrze panovníka, což zaznamenávají také texty na sarkofázích s *ḥtp dj nsw*

⁴²¹ Kanawati, N., *Decoration of burial chambers, sarcophagi and coffins in the Old Kingdom*, Daoud, K., *Studies in honour of Ali Radwan*, Le Caire 2005, 55.

formulí, ale navíc poddaní využili také jiné výrazové prostředky, aby dosáhli zabezpečení posmrtného života.

7.6 ROZMĚRY, HMOTNOST A OBJEM VNITŘNÍHO PROSTORU

Měřitelné údaje rozměr, hmotnost a objem vnitřního prostoru byly zpracovány pomocí grafů, podobně jako předchozí sledované parametry.⁴²² Z vytvořených grafů je patrný jeden společný trend pro rozměry, pro objem i pro hmotnost sarkofágů. Směrem od 4. k 6. dynastii zaznamenávají ve všech společenských vrstvách (u panovníků, členů královské rodiny, vezírů, vyšších, středních i nižších úředníků) narůstající tendenci. Další informace není možné z grafu odečíst. V rámci zpracování údajů pracují grafy s průměrem vytvořeným z naměřených hodnot. Výsledek tak porovnává „zprůměrované“ parametry sarkofágů mezi sebou a nevypovídá nic o rozptylu vzorku, nejvyšších a nejnižších naměřených hodnotách, počtu sarkofágů v jednotlivých porovnávaných sociálních skupinách ani o rozdělení četnosti hodnot vůči průměru. Za účelem získání takovýchto hodnot byly použity metody popisné statistiky a získané informace byly zachyceny do nových tabulek.⁴²³

Z těchto tabulek je na první pohled zřejmé, že hmotnost i objem vnitřního prostoru se značně lišily. Téměř žádné dva sarkofágy nejsou stejně velké ani těžké.⁴²⁴ Pouze objem vnitřního prostoru vykázal u sarkofágů Chekeretnebtj (SA 183), Heziho (SA 164) a anonymního sarkofágu z Abú Rawáše (AB 125) stejnou hodnotu 0,9 m³. Jejich rozměry ovšem totožné nejsou a tak i ty potvrzují různorodost sarkofágů.

Při detailnějším zkoumání rozptylů ukazují tabulky také několik zajímavých skutečností. Ve 4. dynastii je pro všechny společenské vrstvy patrná tendence k uniformitě, rozdíly v hodnotách nejsou značné. Naopak v období 6. dynastie je rozptyl naměřených hodnot velký, což ukazuje na velkou variabilitu. Získaných dat není mnoho a je tedy těžké činit na jejich základě nějaké obecnější závěry. Pokud se ale vezmeme v úvahu situaci ve 4. dynastii, kdy

⁴²² Graf č. 5, Graf č. 6, Graf č. 7.

⁴²³ Tabulky č. 2 a 3, hodnota je zachycena, pokud byly v uvedené skupině alespoň dva porovnatelné vzorky

⁴²⁴ Položka Modus zachycuje hodnotu, která se ve sledovaném souboru vyskytuje nejčastěji. Pokud není vyčíslena, znamená to, že nebyly vyhledány žádné takové hodnoty. Výjimku tvoří sarkofágy ze 3. dynastie nalezené Lauerem v Necerichetově pyramidě, které jsou téměř shodné (SA 142, SA 143) a sarkofágy z Dáhšúru, u kterých de Morgan udává totožné míry.

panovník Chufu zavádí pravidla pro pohřebiště své rodiny a poddaných - jednotný plán pohřebiště, standardizaci velikosti a vnitřního členění hrobek a omezení výzdoby zádušních kaplí, tak v tomto kontextu se větší uniformita sarkofágů ve 4. dynastii nejeví jako neopodstatněná.⁴²⁵

Tabulky zachycují také extrémní hodnoty sledovaných parametrů u jednotlivých společenských vrstev vždy pro konkrétní dynastii a také jejich proměnu v čase. Takto například vystupuje z řady v období 4. dynastie nejstarší nalezený žulový sarkofág pocházející z médúmské mastaby M 17 vážící 8,2 tuny.⁴²⁶ Naopak nejlehčí ze sledovaných sarkofágů je nález z Gebelenu (GE 99) z 5. dynastie vážící „pouhých“ 0,87 tuny. Absolutně nejtěžším sarkofágem z celé Staré říše je Meruův sarkofág z Heliopole datovaný do 6. dynastie. Tento vápencový monolit vážící celé 32 tuny musel činit už skutečně velké nároky na techniku transportu i manipulaci při ukládání do pohřební komory.

Z tabulek je patrný i další trend. Průměrné hodnoty u sledovaných parametrů jsou ve 4. dynastii nejvyšší u panovníka a členů královské rodiny. Naproti tomu v 6. dynastii naměřené hodnoty výrazně vynikají u vezírů a vyšších úředníků. Tato změna koresponduje s celkovým vývojem společnosti v období Staré říše. Monumentalita památníků, o kterou egyptský panovník usiloval ve 4. dynastii, se proměňuje v důraz na propracovanost a výzdobný program královských monumentů 5. a 6. dynastie.⁴²⁷ Totéž můžeme říci na základě zkoumaných údajů také o panovnických sarkofázích. Jejich velikost je téměř shodná, ale od vlády panovníka Tetiho jsou na nich zachyceny říkadla Textů pyramid. Odlišná situace je u vysokých úředníků. Ti získávají v průběhu 5. dynastie přinejmenším od vlády panovníka Niuserreho čí dále větší moc.⁴²⁸ Do svých hrobových komplexů si nechávají začleňovat architektonické prvky, které byly do té doby vyhrazeny pouze pro panovníka, monumentální sloupové průčelí, velký otevřený dvůr lemovaný pilíři, východozápadně orientovanou kultovní kapli i další. Tato inovace se dotýká také sarkofágů. Některé mohly pocházet přímo z královských dílen a byly skutečně rovnocennými partnery královských sarkofágů, jako v případě vezíra Ptahšepsese a jeho manželky princezny Chamerernebtj.⁴²⁹ Ptahšepes byl

⁴²⁵ Bárta, M., *Život a smrt ve stínu pyramid. Egyptská hrobka a společnost v době stavitelů pyramid*, Praha 2008, 153-4.

⁴²⁶ MĚ 117, Uveden v tabulce jako „bez titulu“, pravděpodobně ale člen královské rodiny.

⁴²⁷ Jak ilustrují grafy zachycující snižující se objemy pyramid a narůstající skladištní prostory zádušních chrámů v Bárta, op. cit., 130, obr. 1, 2.

⁴²⁸ Bárta, M., Pokorný, P. (eds.), *Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti*, Praha 2008, 133-4.

⁴²⁹ Ibid., 190.

bezpochyby výraznou osobností, jako vezír, představený všech královských prací a manžel královské dcery panovníka Niuserre. Jeho postavení ve společnosti odráží také rozměry jeho sarkofágu, který byl pravděpodobně větší než sarkofág panovníka Raneferefa.⁴³⁰ Je tak zřejmé, že touha po zdůraznění výjimečného postavení vysokých úředníků v 5. a 6. dynastii se projevuje ve vzrůstající velikosti a variabilitě výzdoby sarkofágů.

7.7 PROSTOROVÁ DISTRIBUCE HROBEK SE SARKOFÁGY

Podíváme-li se na Tabulku č. 4 zachycující rozmístění hrobek se sarkofágy, je zřejmé, že hrobky v jednotlivých dynastiích převážně kopírují umístění královského hrobového komplexu.

První exempláře sarkofágů byly nalezeny přímo v hrobce panovníků Necericheta a Sechemcheta v Sakkáře. Ve 4. dynastii jsou hrobky majitelů sarkofágů umístěny především ve „stínu“ pyramidových komplexů panovníků v Gíze. Následují také Radžedefa do Abú Rawáše a několik jednotlivců bylo pohřbeno v blízkosti dalších panovnických hrobek v Sakkáře, Médúmu a Zawíjit el-Arjánu. V 5. dynastii se v umístění hrobek odráží přesun pyramidových komplexů z Gízy do severní Sakkáry a Abúsíru. Největší počet sarkofágů vlastnili majitelé hrobek právě v těchto dvou lokalitách. Několik sarkofágů se opět vyskytuje mimo tyto nekropole, nejvíce na pohřebišti v Abú Rawáši. Přidávají se poprvé také oblasti mimo sídelní město Memfidu, ojedinělé nálezy sarkofágů z Edfú, Hagarsy a Gebelenu. V 6. dynastii už téměř tři čtvrtiny sarkofágů pochází ze Sakkáry (především z Tetiho pohřebiště, jižního Abúsíru a jižní Sakkáry). Někteří úředníci zřejmě kvůli svým rodinným vazbám a „posvátnosti místa“ nenásledují přesun panovnických komplexů, ale jsou pohřbeni ve svých rodinných hrobkách v Gíze.⁴³¹ Několik úředníků, kteří byli vázáni svými povinnostmi v chrámu v Iunu se také nechávají pohřbít v Sakkáře, ale přímo na tamním pohřebišti v blízkosti chrámu. Dva majitelé nechali svůj sarkofág uložit v hrobkách v Abú Rawáši. Jako

⁴³⁰ Verner, Newly discovered royal sarcophagi, 574.

⁴³¹ O'Conner, D., Political systems and archaeological data in Egypt: 2600-1780 BC, World Archaeology 6, 1974, 22.

jediný (v 6. dynastii) dává Veni přednost před pohřebišti hlavního města rodinné nekropoli. Nechává si postavit hrobku a zhotovit sarkofág v blízkosti svého otce vezíra Iuua v Abydu.⁴³²

Rozmístění hrobek ukazuje, že výskyt sarkofágů byl v podstatě omezen na memfidské nekropole. Ve 4. dynastii bylo pouze malé množství úředníků pohřbeno mimo sídelní město.⁴³³ To zcela odpovídá výskytu, respektive absenci sarkofágů v těchto oblastech v uvedeném období. Z celkového počtu pěti sarkofágů nalezených mimo rezidenci v období 5. a 6. dynastie vyplývá, že ani nárůst „provinčních“ úředníků pohřbených mimo rezidenci, ke kterému došlo v druhé polovině 5. a především v 6. dynastii, se nijak zásadně nepromítl do skladby majitelů sarkofágů. Je tedy pravděpodobné, že vlastnictví sarkofágu neovlivňovala lokace hrobky, ale především sociální postavení majitele.

7.8 PANOVNICKÉ SARKOFÁGY

Poslední nálezová položka, které se zde budu věnovat, jsou panovnické sarkofágy. V předchozích kapitolách jim nebyla věnovaná dostatečná pozornost, protože množství dochovaných sarkofágů není veliké a jsou proto statistickými metodami hůře uchopitelné.

Panovníci jsou jedinou skupinou obyvatel starověkého Egypta, pro které jsou doložené seznamy zaznamenávající posloupnost králů v jednotlivých časových úsecích. Počet vezírů ani záznamy o počtu dalších skupin úřednického aparátu se v takové formě nedochovaly. U panovníků tak máme jedinečnou možnost porovnat množství dochovaných sarkofágů s uváděnou chronologií panovníků pro období Staré říše. Stav dochování panovnických sarkofágů znázorňuje Tabulka č. 5. Údaje o panovnicích jsou přejaty z Beckerathovy chronologie a vychází také ze studie M. Verner.⁴³⁴ Vedle panovníka je vždy uvedeno, zda se sarkofág dochoval, popřípadě zda se dochovaly pouze fragmenty.

⁴³² Richards, J., Text and Context in late Old Kingdom Egypt: Archeology and Historiography of Weni the Elder, JARCE 39 (2002), 75-102.

⁴³³ Dulíková, V., Jirásková, L., Vývoj ve staroegyptských provinciích do konce Staré říše, Pražské egyptologické studie VII, Praha 2010, 62.

⁴³⁴ Beckerath, J. von, Chronologie des pharaonischen Ägypten, Mainz am Rhein 1997 a Verner, M., Archaeological Remarks on the 4th and 5th Dynasty Chronology, Archív orientální, Quaterly Journal of Asian and African Studies, Praha 2001, 363-418.

Prvním dochovaným panovnickým sarkofágem a také jediným z 3. dynastie je travertinový sarkofág panovníka Sechemcheta. Jeho sarkofág je unikátní, jak z hlediska použitého materiálu, tak i způsobu uzavření z boku posuvným panelem.

Z období 4. dynastie se dochovaly celkem šest sarkofágů panovníků Chufua, Rachea, Baky (Bicherise), Menkaurea, Radžedefa a Šepseskafa. Bohužel Menkaureův sarkofág byl nenávratně ztracen při potopení lodi, kterou byl roku 1838 převážen do Anglie. Z dalších dvou sarkofágů dochovaných ve 4. dynastii se našly pouze fragmenty (Radžedef a Šepseskaf). Podíváme-li se na materiály sarkofágů, čtyři byly žulové, dva z droby⁴³⁵ (Šepseskafův a Menkaureův). Typy víka se mění. Rachefovo bylo ploché, Menkaureovo podle vyobrazení a popisu Perringa⁴³⁶ s konkávní římsou a obloučkem a Chufuovo víko se nedochovalo. V případě sarkofágu pocházejícího z nedokončené pyramidy v Zavíjít el-Arjánu je celá konstrukce sarkofágu značně neobvyklá a nemá v kontextu ostatních panovnických sarkofágů obdoby. Sarkofágová vana byla zahlobena v masivních žulových blocích tvořících podlahu pohřební komory. Její tvar byl zcela unikátní - oválný. Víko, také oválné, leželo opodál a mělo podél obvodu čtyři výstupky pro snadnější manipulaci.⁴³⁷ Sarkofág a celý komplex byl egyptology připsán několika různým majitelům z 3. i 4. dynastie. Stavba nazývaná „Velká jáma“ byla odkryta Barsantim a ten také zdokumentoval stavební grafita umístěná na kamenných blocích uvnitř jámy včetně skici s panovnickým jménem.⁴³⁸ Čtení panovnickova jména však není jednoznačné. Jednotliví egyptologové ho interpretovali jako Neferku,⁴³⁹ Nebku,⁴⁴⁰ Bikku nebo Horku,⁴⁴¹ Wehemku,⁴⁴² Setku⁴⁴³ a Baku.⁴⁴⁴ Přijmeme-li Beckerathovo čtení, mohli bychom stavbu připsat Bakovi, synovi panovníka Radžedefa.⁴⁴⁵ V. Maragioglio a C. Rinaldi ji připisují Baufreovi nebo Džedefhorovi, o nichž se domnívali, že vládli po Rachefovi.⁴⁴⁶ I. E. S. Edwards zařazuje stavbu typologicky mezi Radžedefovu a

⁴³⁵ Případně jeden z droby a jeden bazaltový, více v kapitole Přírodovědné prameny.

⁴³⁶ Perring, *Pyramids*, II, 9, pl. V.

⁴³⁷ Barsanti, *ASAE*, VII, 1906, 282-286, fig. 5-10, tav. II.

⁴³⁸ *Ibid*, 260 – 286.

⁴³⁹ Maspero, G., *ASAE* 7, 1906, 257.

⁴⁴⁰ Setheho čtení citované J. Černým v: *MDAIK* 16, 1958, 26, přiklání se k němu sám Černý a též Junker, *Giza I*, 54.

⁴⁴¹ Lauer, J. – Ph., *RdÉ* 14, 1962, 34f.

⁴⁴² Swelim, N., *Some Problems on the History of the Third Dynasty*, 1983, 143, n. 4.

⁴⁴³ Dodson, *DE* 3, 1985, 21-23, n. 9.

⁴⁴⁴ Beckerath, J. von, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, Berlin 1984/*MÄS* 20/, 54 n. 12.

⁴⁴⁵ V tabulce se držím Beckerathova datování a uvádím Bicherise za panovníkem Rachešem, 159.

⁴⁴⁶ Maragioglio, Rinaldi, *L'architettura IV*, Rapallo 1967, 16-29.

Rachefovu,⁴⁴⁷ J. – Ph. Lauer až za Rachefovu vládu.⁴⁴⁸ Nových závěrů se asi brzy nedočkáme. Stavba je součástí vojenského prostoru a tak zatím nedostupná pro nový výzkum.

Proč si majitel této stavby nechal v podlaze komory vytvořit sarkofág oválného tvaru, není možné bez existence dalších paralel určit. Tvar sarkofágu naznačuje snad inspiraci počátkem egyptského státu, kdy se zemřelí pohřbívali v oválných jámách ve skrčené embryonální poloze. Skutečné motivy však neznáme.

Z období 5. dynastie se alespoň částečně dochovalo 6 panovnických sarkofágů. Ze sarkofágu panovníka Veserkafa byly objeveny jen fragmenty rozházené v sutinách v pohřební komoře a předsíni.⁴⁴⁹ Perring a Vyse zaznamenávají existenci Sahureova sarkofágu,⁴⁵⁰ L. Borchardt při svém výzkumu však již žádné fragmenty sarkofágu nenalézá.⁴⁵¹ V Neferirkareově pyramidě nebyl nalezen žádný sarkofág.⁴⁵² Fragmenty Raneferefova sarkofágu byly objeveny při výzkumu Československého egyptologického ústavu.⁴⁵³ Existence panovníka Šepseskarea i jeho hrobky a případného sarkofágu jsou velmi otazné.⁴⁵⁴ V Niuserreově pohřební komoře Borchardt podobně jako u Neferirkarea žádné stopy po panovníkově sarkofágu nenašel.⁴⁵⁵ V případě Menkauhora není určení místa jeho pyramidového komplexu jednoznačné.⁴⁵⁶ Výzkumy, které provádí Z. Hawas v severní Sakkáře však potvrdily Menkauhora jako nejpravděpodobnějšího majitele „bezhlavé“ pyramidy.⁴⁵⁷ Můžeme proto připsat fragmenty sarkofágu, které zde Firth objevil právě tomuto panovníkovi. Z Džedkareova sarkofágu zbylo, jak uvádí V. Maragioglio a C. Rignaldi, pouze

⁴⁴⁷ Ibid.

⁴⁴⁸ Lauer, RdE 14, 31f.

⁴⁴⁹ Perring, *Pyramids of Gizeh*. Vol III, 9, Vyse, H, Appendix to Operations carried on at the Pyramids of Gizeh in 1837. Vol III, London 1842, 40.

⁴⁵⁰ Ibid, 5, Ibid, 16.

⁴⁵¹ Borchardt, *Das Grabdenkmal des Königs Sa-hu-re*, Band I – Bau, WVDOG 14, Leipzig 1910, 27, 73.

⁴⁵² Idem, *Das Grabdenkmal des Königs Nefer-ir-ka-re*, WVDOG, Leipzig 1910, 42.

⁴⁵³ Verner, *Excavations at Abusir. Preliminary Report 1997/8*, ZÄS 126, 1999, 70-76.

⁴⁵⁴ Verner, *Who was Shepseskara, and when did he reign?*, Abusir and Saqqara 2000, Praha 2000, 581-602.

⁴⁵⁵ Borchardt, *Ne-user-re*, 108.

⁴⁵⁶ Firth, který objevil fragmenty sarkofágu v „Bezhlavé pyramidě“, je připsal panovníku Itejovi, někteří egyptologové však pyramidu připisují právě Menkauhorovi. Verner, *Pyramids*, 253 - 4, J. – Ph. Lauer a J. Leclant, V. Maragioglio a C. Rignaldi, J. Berlandini připisují pyramidu Menkauhorovi, J. Málek a Z. Hawas Merikareovi.

⁴⁵⁷ Vymazalová, H., Coppens, F., *Hledá se Menkauhor*, Pražské egyptologické studie, Praha 2009, 77-78, http://www.guardians.net/hawass/Press%20Releases/new_discoveries_at_saqqara_06-08.htm

několik fragmentů.⁴⁵⁸ Jediným v kompletnějším stavu dochovalým panovnickým sarkofágem v 5. dynastii je Venisův sarkofág.⁴⁵⁹

Porovnáme-li rozměry sarkofágů 4. a 5. dynastie téměř neliší, sarkofágy ve 4. dynastii jsou pouze o něco subtilnější. Venisův sarkofág a jak vyplývá z fragmentů, také víko Raneferefova sarkofágu bylo klenuté s čely.⁴⁶⁰ Džedkareovo víko rekonstruuje Donadoni jako ploché.⁴⁶¹ U ostatních fragmentů nelze typ víka určit. Použitý materiál tvoří převážně černá hornina (1 × droba, 3 × bazalt), v případě Raneferefa růžová žula.

Z 6. dynastie se dochovalo více kompletních sarkofágů, nejen fragmenty. Byly nalezeny sarkofágy Tetiho, Pepiho I., Merenrea a Pepiho II. Sarkofágy v 6. dynastii byly vyráběné ze stejných materiálů jako v předchozí dynastii, s tím rozdílem, že černý kámen mají všichni panovníci bez výjimky (3 × droba, 1 × černá žula 1 × bazalt). Rozměry sarkofágů jsou téměř shodné jako v předchozích dynastiích, víka sarkofágů jsou klenutá s čely.

Obecně můžeme říci, že kvalitou zpracování patřily panovnické sarkofágy k nejlepším, jaké byly ve Staré říši vytvořeny. Jsou leštěné a s výjimkou Menkaureova sarkofágu bez výzdoby. Od panovníka Tetiho pak začínají na stěny sarkofágů přibývat říkadla z Textů pyramid. U panovnických sarkofágů pozorujeme také výskyt nejvíce propracovaných typů usazení víka na vanu. Ochranu před vlámáním měly zajistit především typy C4 a C5 u sarkofágů Racheffa, Džedkarea a Menkaurea. Panovnické sarkofágy byly vyráběny z kvalitních, tvrdých materiálů. Od měkkého travertinu je záhy upuštěno, zcela převládá žula a od konce 4. dynastie až do konce Staré říše si velkou oblibu získala černá hornina symbolizující Usirovský posmrtný kult.

V číslech vypadá shrnutí následovně: z období 3. dynastie se dochoval jediný panovnický sarkofág. Z následující 4. – 6. dynastie z devatenácti panovníků, u nichž známe umístění hrobového komplexu, se dochovalo šestnáct sarkofágů (z toho sedm pouze ve fragmentech). U zbylých pěti panovníků nebyla dosud jejich hrobka lokalizována nebo nebylo s její výstavbou vůbec započato.

⁴⁵⁸ Maragioglio, Rinaldi, *Notizie sulle piramidi*, 27, pl. 5.

⁴⁵⁹ Labrousse, *L'architecture des pyramides*, 39, figs. 24-28.

⁴⁶⁰ Verner, M., *The Newly discovered sarcophagi*, fig. 2

⁴⁶¹ Donadoni Roveri, *I sarcofagi egizi*, 106 (A 9).

8 ZÁVĚR

Cílem této práce bylo zdokumentovat veškeré dosud nalezené sarkofágy z období Staré říše. Sledovat jejich vznik a charakteristiku vývoje v různých společenských vrstvách a pokusit se o specifikaci proměny jejich velikosti, tvaru, materiálu a výzdoby během sledovaného období. Tuto část práce zabývající se statistickými údaji a jejich analýzou doplňují kapitoly popisující sarkofágy z pohledu jednotlivých nearcheologických pramenů. Ty předkládají přehled literárních textů, které se vyskytují na stěnách sarkofágů. Zpracováno je také téma ikonografického znázornění sarkofágu v reliéfní výzdobě hrobek a pozornost je věnována i jednotlivým výzdobným prvkům sarkofágu. Práce se podrobně věnuje také druhům hornin, které byly ve Staré říši využívány pro výrobu sarkofágů a popisuje i technologii jejich výroby. V neposlední řadě se v práci zabývám společenským postavením majitelů sarkofágů a proměnou skladby těchto majitelů v období Staré říše.

Sarkofágy se pravděpodobně vyvinuly z dřevěných rakví raně dynastického období a přejímají po nich stejný tvar. První sarkofágy se objevují ve 3. dynastii. Byly travertinové, bez výzdoby a textů. Patřily panovníkovi nebo členům královské rodiny. Těchto několik prvních sarkofágů bylo jakýmsi předstupněm dalšího vývoje. Zdá se, že se staří Egypťané teprve seznamovali s materiálem použitým v novém kontextu. Teprve ve 4. dynastii dochází k masivnějšímu rozšíření kamene a jeho plnému využití. Upouští se od křehčího a měkčího travertinu ve prospěch vhodnějších materiálů. Panovník nechává dovážet asuánskou žulu, ze které vznikají kvalitně zpracované, leštěné sarkofágy, v některých případech zdobené nikami a doplněné texty. První známý žulový sarkofág však nepatří panovníkovi, jak bychom mohli očekávat, ale majiteli médúmské mastaby označované jako M 17. Tento sarkofág je výjimečný nejen materiálem, ale také svými rozměry, stejně tak jako celá hrobka.

Kromě tvrdé žuly se ve 4. dynastii začíná využívat také měkčí snadněji zpracovatelný turský vápenec. Oba materiály žula i vápenec se těšily oblibě v rámci královské rodiny i u širší úřednické vrstvy. Výjimkou je 6. dynastie, kdy zřejmě z ekonomických důvodů je od žuly ustupováno. Posledním druhem je černý „usirovský“ kámen (droba /bazalt), který je využíván jako stěžejní materiál pro panovnické sarkofágy od konce 4. dynastie a po celé následující období 5. a 6. dynastie.

Biografických textů zmiňujících se o sarkofázích se mnoho nedochovalo. Několik životopisů však zachycuje darování sarkofágu (podobně jako hrobku nebo nepravé dveře) panovníkem jako projev uznání a zvláštní přízně. V několika málo případech byla zachycena na stěnách staroegyptských mastab výprava z lomů na kámen vracející se s nákladem sarkofágu nebo finální úprava povrchu sarkofágu. Častější než takové záznamy v textech a reliéfech byla výzdoba samotných sarkofágů. Můžeme se setkat s několika různými výzdobnými motivy. Od 4. dynastie je doložen motiv palácového průčelí. Výjimečně se objevují další výzdobné prvky, leopardí kůže nebo znak Anupa. V 6. dynastii se spektrum výzdobných prvků rozšiřuje o motiv očí *wd3t*, znázornění sedmi posvátných olejů a sedmi sýpek a v jednom případě také o stélu ve tvaru nepravých dveří. Podobně můžeme pozorovat rozvoj také v textech na sarkofázích. Od 4. dynastie si majitelé nechávají na sarkofágy kromě jména a titulů vytesat také obětní formule. Obracejí se k vládci bohů, bohům pohřebiště a zemřelých (Anupovi a Usirovi) a prosí je o přízeň v podobě patřičných obětí. Na stěnu sarkofágu přibývají i celé seznamy obětí, které mají zajistit, aby byl zemřelý pro posmrtný život zabezpečen vším nezbytným. Sarkofágy se tak de facto staly reprodukcí vlastní hrobky, texty v kultovní místnosti se v pozměněné formě objevují také v podzemí.

Na rozdíl od ostatních společenských vrstev je u panovnických sarkofágů lokace hrobky a existence jejího vlastníka (až na několik výjimek) jednoznačná. Ze Staré říše zaznamenáváme celkem sedmnáct sarkofágů, z toho osm ve fragmentárním stavu.⁴⁶²

Umístění hrobek se sarkofágy v zásadě kopíruje polohu královského hrobového komplexu. První exempláře sarkofágů byly nalezeny přímo v hrobce panovníků Necericheta a Sechemcheta v Sakkáře. Ve 4. dynastii jsou hrobky se sarkofágy umístěny především na gízské plošině v blízkosti pyramidových komplexů panovníků. V 5. dynastii se v umístění hrobek odráží přesun pyramidových komplexů z Gízy do severní Sakkáry a Abúsíru. Největší počet sarkofágů byl nalezen právě v těchto dvou lokalitách. V 5. dynastii se poprvé přidávají také oblasti mimo sídelní město Memfidu. Jsou to ojedinělé nálezy sarkofágů z Edfú, Hagarsy a Gebelenu. V 6. dynastii už téměř tři čtvrtiny sarkofágů pochází ze Sakkáry (především z Tetiho pohřebiště, jižního Abúsíru a jižní Sakkáry).

Analýza statistických dat poukázala na několik zajímavých diachronních trendů. Skladba majitelů sarkofágů není konstantní, ale poměrně značně se v průběhu Staré říše mění. Ve 4.

⁴⁶² Z počtu 22 panovníků Staré říše uvedené v tabulce č. 5.

dynastii tvoří skupinu vlastníků sarkofágů více jak z poloviny královská rodina. Postupně ale její podíl na celkovém počtu klesá a v období 6. dynastie již tvoří pouhých 14 % všech sarkofágů. Tento trend doprovází postupný nárůst úřednického aparátu. Jeho zastoupení se v 5. a 6. dynastii zvyšuje a z původních 15 % ve 4. dynastii dosahuje celých 69 % v 6. dynastii. Tento jednoznačný trend zachycuje změnu struktury státní správy a její nárůst. Členové královské rodiny jsou vyjmuti z účasti na řízení státu a do významných správních úřadů pronikají hodnostáři nekrálovského původu. Získávají tak možnost zabezpečit svůj posmrtný život i schránou z trvanlivějšího materiálu než dosud. Stále je však vlastnictví sarkofágu privilegiem nejvyšší úřednické vrstvy, jak dokládají správní tituly, kterými se majitelé sarkofágů honosí.

Proměny v oblíbenosti jednotlivých materiálů již byly naznačeny. Oblíbenost černého kamene u panovníků v 5. a 6. dynastii doplňuje klesající tendence užívání žuly u úředníků. Tu provází masivní nárůst vápencových sarkofágů, především v 6. dynastii. Pravděpodobně v souvislosti se změnami probíhajícími na konci Staré říše dochází k „ekonomizaci“ dostupných materiálů. Žula je omezena pouze na členy královské rodiny.

Také u velikosti, objemu vnitřního prostoru a hmotnosti sarkofágu můžeme sledovat několik trendů, které ze zpracovaných dat vyplývají. Vývoj těchto parametrů vykazuje zvětšování rozměrů a objemu sarkofágů a větší rozptyl dat směrem ke konci Staré říše. Malé rozdíly ve velikosti sarkofágů ve 4. dynastii ukazují na uniformitu, která odrážela Chufuovo zavedení jednotných pravidel pro výstavbu nekrálovských hrobek. Situaci ve 4. dynastii dokresluje skutečnost, že nejvyšší průměrné hodnoty vykazují sarkofágy panovníka a královské rodiny. Velikosti sarkofágů v 6. dynastii naopak velmi variují, v průměru však dosahují nejvyšších hodnot a to především u vezírů a vyšších úředníků, kteří své výjimečné postavení zdůrazňují nejen velikostí, ale také výzdobou sarkofágu.

Uvedené trendy jsou charakteristické dvěma mezníky ve vývoji sarkofágů. Prvním je přelom 4. a 5. dynastie, kdy se mění skladba vlastníků sarkofágů. Podíl královské rodiny citelně klesá a přístup k sarkofágům získává i nižší úřednická vrstva. V této době jsou již také využívány všechny uvedené materiály. Druhým mezníkem je období Tetiho vlády. Hrobky na tomto pohřebišti můžeme označit za vrchol v reliéfní výzdobě nekrálovských hrobek v období Staré říše. Na Tetiho pohřebišti jsou u vysokých hodnostářů Tetiho vlády zaváděny nové prvky do výzdobného programu superstruktury hrobky a dochází i k inovacím v malovaných pohřebních komorách. Nové prvky jsou indikátory vysokého sociálního postavení a silné místní

tradice Tetiho pořebiště.⁴⁶³ Tetiho pohřebiště je zlomové i pro vývoj sarkofágů. Vezíři a vysocí úředníci si zde nechávají vyrobit velké vápencové sarkofágy zdobené novými výzdobnými prvky (*wḏ3t* oči, sedm posvátných olejů a sýpek) a popsané novým typem textů (žádající o správné uzavření sarkofágu a především rozšíření užívání Usirova jména v obětních formulích).

S koncem 6. dynastie končí na určitou dobu užívání kamenných sarkofágů nejen u panovníka, ale také u úřednických vrstev. Těžiště rozvoje společenského vývoje egyptské civilizace se přenáší do oblastí mimo rezidenci. Místní nomarchové zakládají lokální pohřebiště, na kterých jsou pohřbívání v dřevěných malovaných rakvích. Král už nefunguje jako garant společenské struktury a nedostává se zřejmě tedy ani kamene pro výrobu sarkofágů. Určitou roli ve změně materiálu mohl hrát také typ místních hrobek. Hrobky Prvního přechodného období byly převážně zahlobeny ve skalním masivu táhnoucím se podél Nilu. Snad zde fungovalo symbolické přenesení významu. Skála mohla ztělesňovat kamennou schránu a přejímat tak její funkci, podobně jako vrch Kurna v Nové říši mohl v představách starých Egyptanů symbolizovat tvar staroříšské a středoříšské panovnické hrobky. Připočteme-li k tomu ještě důvody ekonomické (náročnost případného transportu sarkofágu do pohřební komory umístěné na vyvýšeném místě nad řekou) zdá se absence sarkofágů pochopitelná.

Situaci na konci 6. dynastie ilustruje sarkofág prince Ptahšepse. Jeho pohřeb ve znovupoužitém sarkofágu v části chrámové budovy byl značně neobvyklý. Není ovšem jediný. Sarkofág královny Anchesenpepi byl uložený ve skladištní prostře zádušního chrámu Iput II. v jižní Sakkáře. Tyto pohřby dokládají rychlé zchudnutí královského domu, opuštění některých zádušních kultů a náročnost výstavby hrobky, respektive neschopnost královské rodiny postavit si hrobku odpovídající jejich postavení.⁴⁶⁴ Panovník již zřejmě také nekontroloval přístup k lomům v Horním Egyptě, což mohlo také přispět k obtížím při pořizování materiálu. Královská rodina se tak uchyluje k netradičnímu místu posledního odpočinku a recyklaci materiálu.

⁴⁶³ Kanawati, N, Decoration of burial chambers, 59-61, Idem, Some Iconographic Peculiarities in the Teti Cemetery, in: Ziegler, Ch., (ed), L'art de l'Ancient Empire égyptien. Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998, Paris, 281-310, Maříková Vlčková, P., New evidence of an "Old" Iconographic Feature from the Teti Pyramid Cemetery, in: Maříková Vlčková P., Mynářová, M., Tomášek (eds), My things change things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity, and Middle Ages, Praha 2009, 49-51.

⁴⁶⁴ Dodson, A., op. cit, 51.

S uklidněním poměrů a nastoupením silného panovníka, který vtiskává egyptskému státu opět centralizovaný ráz, se sarkofág znovu vrací mezi tradiční součást pohřební výbavy. Od Mentuhotepe II. tak opět funguje model pro pohřbívání nejvyšší vrstvy vytvořený ve Staré říši, který je s určitými modifikacemi ve tvaru a formě užíván po celé další období faraónského Egypta.

Počet dosud nalezených sarkofágů není veliký, přesto ale umožnil postihnout základní trendy ve vývoji sarkofágů v období Staré říše. Pro práci s daty byla v této oblasti velmi limitující fragmentárnost záznamů v dochovaných pramenech. Také základní práce o sarkofázích Staré říše vydaná M. Donadoni-Roveri vykazuje určité nedostatky. Neuvádí některé významné starší publikace, například L. Borchardta, i když byl vydán již na počátku 20. století.⁴⁶⁵ Z abúsírských nálezů uvádí pouze fragmenty Sahureova sarkofágu, ale zde cituje pouze Perringa.⁴⁶⁶ Neuvádí také žádný ze sarkofágů v jedenáctém svazku Junkerovy zprávy o výzkumech v Gíze a chybí též některé z desátého svazku,⁴⁶⁷ ačkoli v uvedeném seznamu literatury oba cituje. V databázi sarkofágů jsou sarkofágy z těchto publikací zpracované. Pokusila jsem se z dostupné literatury shromáždit veškeré nálezy sarkofágů, i když nemohu vyloučit možná opomenutí. V rámci statistických údajů však jednotlivý sarkofág není natolik rozhodující, aby zásadním způsobem ovlivnil výsledek. Nastíněné trendy tak můžeme považovat za prokázané.

Tato práce se pokusila předložit charakteristiku vývoje sarkofágů v období Staré říše a přispět tak k poznání jedné z důležitých součástí pohřebních praktik starých Egyptanů. Celkový počet nalezených sarkofágů jistě není konečný. Vzhledem k nárůstu nálezů za posledních čtyřicet let můžeme předpokládat, že tento vývoj bude pokračovat a nové nálezy a poznatky přispějí ještě více k pochopení a upřesnění dané problematiky.

⁴⁶⁵ Borchardt, L., *Ne-user-re'*, Leipzig 1907, Idem, *S'ahu-re*. Bd. 1., *Der Bau*, Leipzig 1910.

⁴⁶⁶ Perring, J. S., *Pyramids of Gizeh*. I, 5, 16.

⁴⁶⁷ Junker, H., *Giza*, sv. 10, 11.

Seznam použité literatury a pramenů

- Aldred, C., Egypt to the End of the Old Kingdom, New York 1965
- Alexanian, N., Seidlmayer, S. J., Die Nekropole von Dahschur. Forschungsgeschichte und Perspektiven, in: Bárta, M., Krejčí, J., Abusir and Saqqara in the Year 2000, Praha 2000
- Alexanian, N., Dahschur II. Das Grab des Prinzen Netjer-aperef. Die Mastaba II/1 in Dahschur, Mainz 1999
- Allen, J. P., The ancient Egyptian pyramid texts, Atlanta 2005
- Allen, J. P., The Egyptian coffin texts. Vol. 8., Middle Kingdom copies of Pyramid texts, Chicago 2006
- Alliot, M., Rapport sur les fouilles de Tell Edfou (1932), (1933), Caire 1933, 1935
- Andrassy, P., Untersuchungen zum ägyptischen Staat des Alten Reiches und seinen Institutionen, Berlin, London 2008
- Andrassy, P., Zur Struktur der Verwaltung des Alten Reiches, ZÄS 118, 1991, 1-10
- Anthes, R., Die Felseninschriften von Hatnub, Leipzig 1928
- Aston, B., Ancient Egyptian stone vessels: materials and forms, Heidelberg 1994
- Aufere, S., L'univers mineral dans la pensée égyptienne. Vol. 2, Les minerais, les métaux, les minéraux et les produits chimiques , Le Caire 1991
- Ayrton, E. R., Loat, W. L., Predynastic cemetery at El-Mahasna (=EEF, 31), London 1911
- Barsanti, A., ASAE, VII, 1906
- Bárta, M., Pokorný, P. (eds.), Něco překrásného se končí. Kolapsy v přírodě a společnosti, Praha 2008
- Bárta, M., A new Gate to the Netherworld, in: K Daoud (ed.), Studies in honour of Ali Radwan, Le Caire 2005
- Bárta, M., Abusir V: the Cemeteries at Abusir South I, Praha 2001
- Bárta, M., Abusir XIII. Abusir south 2 : tomb complex of the vizier Qar, his sons Qar Junior and Senedjemib, and Iykai, Praha 2009
- Bárta, M., Abusir XIX: tomb of Hetepi, tombs AS 33-35 and AS 50-53, Praha 2010
- Bárta, M., Život a smrt ve stínu pyramid. Staroegyptská hrobka a společnost v době stavitelů pyramid, Praha 2008

- Baud, M., Famille royal et pouvoir sous l'Ancien Empire égyptien, BdE 126/1, Le Caire 1999, 316
- Beckerath, J. von, Chronologie des pharaonischen Ägypten, Mainz am Rhein 1997
- Berger, C., A la quete de nouvelles versions a propos des reines de la fin de l'Ancien Empire, in: Berger, C, Clerc, G., Grimal, N. (eds.), Hommage a Jean Leclant, BdE 106/1 , Le Caire 1994, 76-78
- Bisson de la Roque, M. F., Rapport sur les fouilles d'Abou-Roasch (1922-1923), (1924), Cairo 1924, 1925
- Bonnet, H., Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte, Berlin 1952
- Borchardt, L., Das Grabdenkmal des Königs Neferirkere, Leipzig 1909
- Borchardt, L., Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re', Leipzig 1907
- Borchardt, L., Das Grabdenkmal des Königs S'ahu-re. Bd. 1., Der Bau, Leipzig 1910
- Brovarski, E., in: W. Helck, E. Otto (eds), Lexikon der Ägyptologie, 3, Wiesbaden 1980
- Brovarski, E., The Senedjemib Complex. Part 1, The Mastabas of senedjemib Inti (G2370), Khnumenti (G2374), and Senedjemib Mehi (G2378). Giza Mastabas 7, Boston, 2001
- Brugsch H., ZÄS XIX, 1881, 4
- Brunton, G., The Burial of Prince Ptah-Shepses at Saqqara, ASAE LXVII, 1947, 125-133
- Brunton, Qau and Badari I, London 1927
- Buck, A. de, The Egyptian Coffin texts. T. 1-7, Chicago 1935-1961
- Capart, J., Les yeux magiques, CdE XXI, 1946, 31-32
- Castel, G., Pantalacci, L., Cherpion, N., Le mastaba de Khentika: tombeau d'un gouverneur de l'Oasis a la fin de l'Ancien Empire. Vol. 1, 2., Caire 2001
- Clarke, S., Engelbach, R., Ancient Egyptian Construction and Architecture, New York 1990
- Couyat, J., Montet, P., Les Inscriptions hiéroglyphiques et hieratiques du Ouadi Hammamat, Caire 1912
- Daressy, G., Barsanti, A., 197-219, ASAE XVI, Le Cairo 1916, 197-219
- Davies, W. V., Saqqara tombs. T. 1., The mastaba of Mereri and Wernu, London 1984
- de Morgan, J., Fouilles a Dahchour, mars-juin 1894, Vienne 1895

- Debono, F., El-Omari (près d'Helouan). Exposé Sommaire sur les campagnes des fouilles 1943-1944 et 1948, ASAE, XLVIII, Le Caire 1948, 1, 564
- Debono, F., Héliouan: El Omari. Fouilles du Service des Antiquités (1943-44), CdE, XXI, 1946
- Debono, La civilisation prédynastique d'el-Omari, BIE XXXVII, 1956
- Dobrev, V., Baud, M., Le verso des annales de la VI dynastie. Pierre de Saqqara-Sud, BIFAO 97, Paris 1997, 35-42
- Dobrev, V., Baud, M., De nouvelles annales de l'Ancien Empire égyptien. Une „Pierre de Palerme“ pour la VI dynastie, BIFAO 95, Paris 1995, 23-92
- Dobrev, V., The South Saqqara Stone and the sarcophagus of Queen Mother Ankhsenpepi (JE 65 908) in: M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí, Abusir and Saqqara in the Year 2000, 381-396
- Dodson, A., The Complete Royal Families of Ancient Egypt, London 2004
- Donadoni-Roveri, A. M., I Sarcofagi egizi dalle origini alla fine dell' antico regno, Řím 1969
- Drenkhahn, Die Handwerken und ihre Tätigkeiten im Alten Ägypten, Ägyptologische Abhandlungen 31, Wiesbaden 1976
- Dulíková, V., Jirásková, L., Vývoj ve staroegyptských provinciích do konce Staré říše, Pražské egyptologické studie VII, Praha 2010, 62
- Dunham, D. Simpson, The Mastaba of Queen Mersyankh III. Giza Mastabas 1, Boston 1974 Edel, E., Die Felsgräbernekropole der Qubbet el-Hawa bei Assuan : Architektur, Darstellungen, Texte, archäologischer Befund und Funde der Fräber QH 24 - QH 34, 4. Sv., Paderborn 2008
- Edwards, I. E. S., The Pyramids of Egypt, London 1988
- Erman, A., Grapow, H., Wörterbuch der aegyptischen Sprache, V, Leipzig 1926-31
- Fakhry, A., The Pyramids, Chicago 1961
- Faulkner, R. O., The ancient Egyptian Coffin texts. Vol. 1-3, Warminster 1978
- Faulkner, R. O., The Ancient Egyptian pyramid texts, Oxford 1969, 119, Mercer, S. A. B., The Pyramid Texts in Translation and Commentary, New York 1952
- Firth, C. M., Gunn, B., Teti pyramid cemeteries. Vol. 1., 2, Text and Plates, Caire, 1926
- Firth, C. M., Quibell, J. D., The Step pyramid. Vol. 1., Text, Le Caire 1935
- Garstang, J., Mahasna and Bet Khallaf, London 1903

- Gauthier, H., Le sarcophage n° 6007 du musée du Caire, ASAE XXX, Le Caire 1930, 174-183
- Goneim, M. Z., Horus Sekhemkhet. Unfinished Step Pyramid at Saqqara. Sv. 1., Cairo 1957
- Goyon, G., Nouvelles inscription rupestres du Wadi Hammamat, Paris 1957
- Grajetzki, W., Burial customs in ancient Egypt: life in death for rich and poor, London 2003
- Grinsell, L. V., Egyptian Pyramids, Glouchester 1947
- Hannig, R., Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit, Mainz 2003
- Harpur, Y., Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom: studies in orientation and scene content, London, New York, 1987
- Harris, J. R., Lexicographical studies, Berlin 1961
- Hassan, S., Excavations at Giza, sv. 1-10, Káhira 1929-1960
- Hassan, S., The mastaba of Neb-Kaw-Her, Cairo, 1975
- Hassan, S., Mastabas of Ny-ankh-Pepy and others, Cairo, 1975
- Hassan, S., Mastabas of princess Hemet-R' and others, Cairo 1975
- Helck, W., Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches, Gluckstadt 1954
- Hoffmeier, J. K., The Use of Bazalt in Floors of the Old Kingdom Pyramid Temples, JARCE 30, 1993, 117-123
- Holzhäuer, E., Aus dem Modul Datenbank altägyptischer Särge und Sarkophage der "ägyptologischen Universaldatenbank SESCH": Titel auf Kastensärgen und Sarkophagen mit hieroglyphischen Variantenschreibungen. T. 1., Altes Reich; 1. Zwischenzeit, Berlin 2003
- Hornung, E., Krauss, R., Warburton, A., Ancient Egyptian chronology, Leiden 2006
- Ikram, S., Death and burial in ancient Egypt, London 2003
- James, T. G. H., The mastaba of Khentika called Ikhekhi, London 1953
- János, P., Giza in der 4. Dynastie: die Baugeschichte und Belegung einer Nekropole des Alten Reiches, Vídeň 2005
- Janssen, J. J., Commodity prices from the Ramessid period: an economic study of the village of necropolis workmen at Thebes, Leiden 1975

- Jéquier, G., *Considerations sur les religions égyptiennes*, Neuchatel 1946
- Jéquier, G., *Le Mastabat Faraoun*, Le Caire 1928
- Jéquier, G., *Le monument funéraire de Pepi II. I-III*, Le Caire 1936-1940
- Jéquier, G., *Les frises d'objets des sarcophages du Moyen Empire (=MIFAO, 47)*, Le Caire 1921
- Jéquier, G., *Les pyramides des reines Neit et Apouit*, Le Caire, 1933
- Jéquier, G., *Fouilles exécutées en 1924-1925 dans la partie Méridionale de la nekropole Memphite*, ASAE XXV, Le Caire 1925, 55
- Jéquier, G., *Tombeaux de particuliers contemporains de Pepi II*, Le Caire 1929
- Junker, *Der Tanz der Mww*, MDAIK 9, Mainz 1940, 17-18
- Junker, H., *Giza: Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza*, sv. 1-12, Lipsko a Vídeň, 1929-1955
- Junker, H., Menghin, O., *Vorläufiger Bericht über die Grabung der akademie der Wissenschaften in Wien auf der neolitischen Siedlung von Merimde-Benisalame*, I, 1929
- Kanawati, N., *Decoration of burial chambers, sarcophagi and coffins in the Old Kingdom*, in: K. Daoud, *Studies in honor of Ali Radwan*, Le Caire 2005, 55-69
- Kanawati, N., *Deshasha: the tombs of Inti, Shedu and others*, Sydney, Warminster 1993
- Kanawati, N., *Some Iconographic Peculiarities in the Teti Cemetery*, in: Ziegler, Ch., (ed), *L'art de l'Ancient Empire égyptien. Actes du colloque organisé au musée du Louvre par le Service culturel les 3 et 4 avril 1998*, Paris 1999, 281
- Kanawati, N., *The Egyptian Administration in the Old Kingdom: evidence of its economic decline*, Warminster 1977
- Kanawati, N., *The rock tombs of el-Hawawish : the cemetery of Akhmim. Vol. 1-10*, Sydney 1980-1992
- Kanawati, N., *The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 1., The tombs of Nedjet-em-pet, Ka-aper and others*, Sydney, 1996
- Kanawati, N., *The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 2., The tomb of Ankhmahor*, Wiltshire 1997

- Kanawati, N., The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 3., The tombs of Neferseshemre and Seankhuipthah, Warminster, 1998
- Kanawati, N., The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 4., Minor burials and other material, Warminster 1999
- Kanawati, N., The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 5., The Tomb of Hesi, Warminster, 1999
- Kanawati, N., The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 6., The tomb of Nikauisesi, Warminster, 2000
- Kanawati, N., The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 7., Warminster, 2001
- Kanawati, N., The Teti cemetery at Saqqara. Vol. 8., Oxford 2006, North-West of Teti's pyramid. Vol. 1, Sydney 1984
- Kanawati, N., The tomb and beyond: burial customs of Egyptian officials, Warminster 2001
- Kanawati, N., The tombs of El-Hagarsa. Vol. 1, 2, 3, Sydney, Warminster 1993, 1995
- Kanawati, N., The Unis cemetery at Saqqara. Vol. 2., The Tombs of Iynefert and Ihy (reused by Idu), Sydney 2003
- Kanawati, N., Tombs at Giza. Vol. 1., Kaiemankh (G4561) and Seshemnefer I (G4940), Warminster 2001
- Kanawati, N., Tombs at Giza. Vol. 2., Seshathetep/Heti (G5150), Nesutnefer (G4970) and Seshemnefer II (G5080), Warminster 2002
- Khouli, A., The Old Kingdom tombs of El-Hammamiya, Sydney 1990, Idem, Quseir el-Amarna: the tombs of Pepy-ankh and Khewen-wekh, Sydney 1989
- Klebs, L., Die Reliefs des alten Reiches (2980-2475 v. Chr.): Material zur ägyptischen Kulturgeschichte, Heidelberg, 1915
- Klemm, R., a Klemm, D., Stones and quarries in ancient Egypt, 2007
- Klemm, R., a Klemm, D., The stones of the pyramids: provenance of the building stones of the Old Kingdom pyramids of Egypt, Berlin, New York 2010
- Koura, B., Die „7-Heiligen Öle“ und andere Öl- und Fettamen (Aegyptiaca Monasteriensia 2), Aachen 1999
- Krejčí, J., Callender, V. G., Verner, M., Minor tombs in the Royal Necropolis I: the Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, pyramid komplex Lepsius no. 24 and tomb complex Lepsius no. 25, Praha 2008
- Krejčí, J., The architecture of the Mastaba of Ptahshepses, Praha 2009

- Labrousse, A., L'architecture des pyramides a textes. T. 1., Pt 1., 2., Saqqara Nord, Le Caire, 1996
- Labrousse, A., L'architecture des pyramides a textes. T. 2., Saqqara Sud, Le Caire 2000
- Labrousse, A., Lauer, J-Ph., Les complexes funéraires d'Ouserkaf et de Neferhétepes.I (BdE 130/1-2), Le Caire 2000
- Labrousse, A., Les pyramides des reines : une nouvelle nécropole à Saqqâra, Paris 1999
- Lacau, M. P., Catalogue général des Antiquités égyptiennes du musée du Caire n° 28087-28126. Sarcophages antérieurs au Nouvel Empire, Le Caire 1906
- Lacau, P., CRAIBL, Paris 1924, 298
- Laloutte C., Textes sacrés et textes profane de l'Ancienne Égypte I: Des pharaons et des hommes, Connaissance de l'Orient, Collection UNESCO d'œuvres représentatives, Paris 1984
- Lange O., PSBA III, 1881, 111
- Lapp, G., Typologie der Särge und Sargkammern von der 6. Bis zur 13. Dynastie, Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 7 (SAGA), Heildeberg 1993
- Lauer, J. - Ph., Tombes de particuliers de l'époque de Pepi II, ASAE XXXV, 1935, 66-70
- Lauer, J. - Ph., CRAIBL, Paris 1972, 558
- Lauer, J. - Ph., CRAIBL, Paris 1969, 468
- Lauer, Fouilles du service des Antiquités a Saqqarah (secteur nord) (Novembre 1932-Mai 1933), ASAE, XXXIII, Le Caire 1933, 153-166
- Lauer, J – Ph., Fare Garnot J. F., Rapport préliminaire sur les recherches entreprises dans le sous-sol de la pyramide de Teti a Saqqarah en 1951 et 1955-56, ASAE LV, Le Caire 1959, 253-261
- Lauer, J. - Ph., La Pyramide a degrés. I, Le Caire 1936
- Lauer, J. - Ph., Le Mystere des pyramides, Paris 1988
- Lauer, J. - Ph., Saqqarah. La Nécropole royale de Memphis, Quante siècles d'histoire, cent vingtcent ans de recherches, Paris 1977
- Leclant J., Le temple haut du complexe funéraire du roi Têti, Caire 1972
- Leclant, CRAIBL, Paris 1970, n. 58

- Leclant, J., Labrousse, A., Die Königinnen Anchesenpepi II. und III., Sokar 5, 2002, 28-33
- Lepsius, K. R., Das Todtenbuch der Ägypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin, Leipzig 1842
- Lepsius, K. R., Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Denkmäler des Alten Reichs. Leipzig 1900
- Lichtheim, M., Ancient Egyptian literature: a book of readings. Vol. 1., The Old and Middle Kingdoms, Berkeley, Los Angeles, London 1975
- Lloyd, A. B., Saqqara tombs. T. 2., The mastabas of Meru, Semdenti, Khui and others, London 1990
- Lucas A., Rowe A., The Ancient Bekhen stone, ASAE 38, 1938, 151-2
- Lucas, A., Ancient Egyptian materials and industries, London 1962 (4. ed. rev. and enlarged by J. R. Harris)
- MacIver, D. R., Mace, A. C., El-Amrah and Abydos (=EEF, 23), London 1902
- Maragioglio, Rinaldi, L'architettura IV, Rapallo 1967
- Maragioglio, V., Rinaldi, C., Notizie sulle piramidi di Zedefra, Zedkara Isesi, Teti, Torino 1962
- Marro, G., ASIPS, 1928, 26-30
- Martin, K., Reliefs des alten Reiches. T. 1, 2, 3. Mainz/Rhein 1978-80
- Maříková Vlčková, P., et al., Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů, Praha 2009
- Maříková Vlčková, P., New evidence of an "Old" Iconographic Feature from the Teti Pyramid Cemetery, in: Maříková Vlčková P., Mynářová, M., Tomášek (eds), My things change things. Social Development and Cultural Exchange in Prehistory, Antiquity, and Middle Ages, Praha 2009, 49-51
- Maspero, G., Recueil de Travaux relatifs a la Philologie et a l'Archéologie égyptiennes et assyriennes III, Paris 1882
- McDonald, A., The Curiosity of the Cat in hieroglyphs, in: D. Magee, J. Borriau, S. Quirke (eds.), Sitting beside Lepsius: studies in honour of Jaromir Malek at the Griffith Institute, Leuven 2009, 365
- McFarlane, A., Mastabas at Saqqara: Kaiemheset, Kaipunesut, Kaiemsenu, Sehetepu and others, Oxford 2003

- McFarlane, A., The Unis cemetery at Saqqara. Vol. 1., The Tomb of Irukaptah, Warminster 2000
- Mercer, S. A. B., The Pyramid Texts in Translation and Commentary, New York 1952
- Minault-Gout, A., Le mastaba d'Ima-Pepi (mastaba II) fin de l'Ancien Empire, Caire 1992
- Möller, G., Ausgrabungen der deutschen Orient Gesellschaft bei Abusir el-Meleq in Sommer 1905, MDOG, XXX, 1926
- Montet, P., Scenes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire, Strasbourg 1925
- Morgan, J. de, Fouilles a Dahchour, mars-juin 1894, Vienne 1895
- Murray, M. A. Saqqara Mastabas. Part 1. London 1905, Saqqara mastabas. Part 2., London 1937
- Nicholson, P. T., Shaw, I. (ed.), Ancient Egyptian materials and technology, Cambridge 2009
- O'Conner, D., Political systems and archaeological data in Egypt: 2600-1780 BC, World Archaeology 6, 1974, 22
- Peck, H. T., Harpers Dictionary of Classical Antiquities, New York 1898
- Perring, J. S., The Pyramids of Gizeh. I-III, London 1839-42
- Petrie, W. M. F., A history of Egypt. Vol. 1., From the earliest kings to the XVth Dynasty, London 1924
- Petrie, W. M. F., Arts and Crafts of Ancient Egypt, London 1910
- Petrie, W. M. F., Mackay, E., Wainwright, G., Meydum and Memphis. Vol. 3, London 1910
- Petrie, W. M. F., Mackey, E., Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa, London 1915
- Petrie, W. M. F., Medum, London 1892
- Petrie, W. M. F., The Pyramids and Temples of Gizeh, London 1990
- Petrie, W. M. F., The royal tombs of earliest dynasties. II., London 1901
- Petrie, W. M. F., The Temples and Pyramids of Gizeh, London 1883
- Petrie, W. M. F., Wainwright, G. A., Gardiner, A. H., Tarkhan, I and Memphis V, London 1913
- Petrie, W. M. F., Wainwright, G. A., Mackay, E., 1912, The Labyrinth, Gerzeh and Mazghuneh, London 1912

- Piacentini P., L'Autobiografia di Uni, principe e governatore dell'alto Egitto, SEAP series Minor 1, Pisa 1990
- Plinius, Starší, The Natural History, kniha 36, kap. 27
- Porter, B., Moss, L. B., Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings. III. : Memphis. Part 2. : Saqqara to Dahshur (PM III²), Oxford 1981
- Quibell, J. E., Excavation at Saqqara (1912-1914), Le Caire 1915
- Quirke, S., Posmrtný život na Nilu, London 1996
- Redford, D. B., The Oxford encyclopedia of Ancient Egypt, vol. 1, Oxford 2001
- Reisner, G. A., The Tomb of Meresanch a Great-Grand-Daughter of Queen Hetep-Heres I and Sneferuw, BMFA XXV, Boston 1927, 64-79
- Reisner, G. A., A History of Giza Necropolis 1, London 1942
- Reisner, G. A., Smith, W. S., A History of Giza Necropolis. II. The Tomb of Hetepheres the Mother of Cheops, Cambridge 1955
- Reisner, G. A., The Empty Sarcophagus of the Mother of Cheops, BMFA XXVI, Boston 1928, 76-88
- Reisner, Models of Ships and Boats (=CGC, nn. 4798-4976 et 5034-5200), Le Caire 1913
- Reisner, The Development of the Egyptian Tomb down to the Accession of Cheops, Cambridge 1936
- Rieke, H., Der Grundriss des Amarna-Wohnhauses (WVDOG, 56), Leipzig 1932
- Richards, J., Text and Context in late Old Kingdom Egypt: Archeology and Historiography of Weni the Elder, JARCE 39 (2002), 75-102
- Roccati A., La Littérature historique sous l'Ancien Empire Égyptien, Paris 1982
- Romano, J. F., Death, burial, and afterlife in ancient Egypt, Pittsburgh 1990
- Roth, A. M., A cemetery of palace attendants: including G 2084-2099, G 2230-2231, and G 2240. Giza Mastabas 6., Boston 1995
- Said R. (ed.), Geology of Egypt, Rotterdam 1990
- Sethe, K., Die altägyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums II, Leipzig 1910
- Sethe, K., Urkunden des Alten Reichs. Bd. 1, Leipzig 1933
- Shaw, I., Hatnub : quarrying travertine in Ancient Egypt, London 2010

- Shiah N., Some remarks on the bekhen stone, ASAE 41, 1942, 199-205
- Schäffer, H., Priestergräber und andere Grabfunde vom Ende des Alten Reiches bis zur Griechischen Zeit vom Totentempel des NE-USER-RE (=WVDOG, 8), Leipzig 1908
- Scharf, A., Das Grab als Wohnhaus in der ägyptischen Frühzeit, München 1947
- Scharf, A., Das vorgeschichtliche Gfaeberfeld von Abusir el-Meleq (=WVDOG, 49), Leipzig 1926
- Scharf, A., Die archaeologischen Ergebnisse des vorgeschichtlichen Gräberfeldes von Abusir el-Meleq (=WVDOG, 49), Leipzig 1926
- Schmitz, B., (ed.), Untersuchung zur Idu II, Giza. Ein interdisziplinäres Projekt, HÄB 38, Hildesheim 1996
- Schmitz, B., Untersuchung zum Titel S3- NJSWT „Königssohn“, Bonn 1976
- Schweinfurth, G., Auf unbetretenen Wegen Aegypten : aus eigenen verschollenen Abhandlungen und Aufzeichnungen : mit Abbildungen nach Photographien und Skizzen von eigener Hand, Hamburg 1922
- Simpson, W. K., Mastabas of Western Cemetery, Boston 1980
- Simpson, W. K., The Mastaba sof Kawab, Khafkhufu I and II: G 7110-20, 7130-40, and 7150, and subsidiary mastabas of Streets G7100. Giza Mastabas 3, Boston 1978
- Simpson, W. K., The Mastaba sof Qar and Idu, G 7101 and 7102. Giza Mastabas 2, Boston 1976
- Smith, W. S., A history of Egyptian sculpture and painting in the Old Kingdom, London 1946
- Stadelmann, R., Die Ägyptische Pyramiden: vom Ziegelbau zum Weltwunder. Kulturgeschichte der Antike Welt 30, Mainz am Rhein 1985
- Stocks, D., Experiments in Egyptian archeology. Stoneworking technology in ancient Egypt, London, New York, Routledge 2003
- Strudwick, N., Text from the Pyramid Age, Atlanta 2005
- Strudwick, N., The administration of Egypt in the Old Kingdom: the highest titles and their holders, London 1985
- Tawfik, S., Die Alabasterpaletten fü die sieben Salböle am Alten Reich, GM 30, 1978, 79
- Testa, P., La progettazione dei sarcofagi egiziani dell'antico regno, Roma, 2010
- Tylor, J., Death and the afterlife in ancient Egypt, London 2001

- Vachala, B., Nejstarší literární texty v nekrálovských hrobkách egyptské Staré říše, Brno 2000
- Vachala, B., Neue Salbölpaletten aus Abusir, ZÄS 108, 1981, 61-67
- Vachala, B., Tabulky posvátných olejů z Jižního Abúsíru (Egypt), in: V. Hašek., R. Nekuda, M. Ruttkay (eds.), Ve službách archeologie VII. Sborník věnovaný 85. Narozeninám Karla Valocha, Brno 2006, 465-471
- Valbelle, D., Satis et Anoukis, Mainz am Rhein 1981
- Valloggia, M., Le monument funéraire d'Ima-Pepy/Ima-Meryre, Vol 1., 2., Le Caire 1998
- Valloggia, M., Le mastaba de Medou-Nefer, Vol. 1., 2., Caire 1986
- Vandier, J., Manuel d'archéologie égyptienne II, 1, Les grandes époques, l'architecture funéraire, Paris 1954
- Verner, K., Callender, V. G., Abusir VI. Djedkare's family cemetery, Praha 2002
- Verner, M., Bareš, L., Vachala, B., Encyklopedie starověkého Egypta, Praha 2007
- Verner, M., et al., Abusir III. The pyramid complex of Khentkaus, Praha 1995
- Verner, M., et al., Abusir. IX, The pyramid complex of Raneferef: the archeology, Praha 2006
- Verner, M., Excavation at Abusir. Preliminary Report 1997/8, ZÄS 126 (1999), 70-76
- Verner, M., Newly discovered royal sarcophagi from Abusir, Abusir and Saqqara 2000, Praha 2000
- Verner, M., Archaeological Remarks on the 4th and 5th Dynasty Chronology, Archív orientální, Quaterly Journal of Asian and African Studies, Praha 2001, 363-418
- Vymazalová, H., Coppens, F., Hledá se Menkauhor, Pražské egyptologické studie, Praha 2009, 77-78
- Vyse, H., Operations carried out on the Pyramids of Gizeh. I-III, London 1840-42
- Weeks, K. R., Mastabas of Cemetery G6000: including G 6010 (Neferbaupth), G 6020 (Iymery), G 6030 (Ity), G 6040 (Shepseskafankh), Boston 1994
- Willems, H., The coffin of Heqata: (Cairo JdE 36418): a case study of Egyptian funerary culture of the early Middle Kingdom, Leuven 1996
- Winlock, H. E., JEA 10, 1924, 239, n. 2, 266
- Wissa, M., Á propos du sarcophage de Sékhemkhet, in: C. Berger et Mathieu, B., Etudes sur l'Áncient Empire et la nécropole de Saqqara dédiées a Jean-Philippe Lauer. T. II, Montpellier 1997, 445-448

- Wissa, M., Le sarcophage de Merenre et l'expédition a Ibhat (I)., in: C. Berger, G. Clerc and N. Grimal (eds), Hommages a Jean Leclant I, Cairo 1994, 380-387
- Woolly, C. L., Ur Excavations, II, The Royal Cemetery, Oxford, 1934
- http://www.guardians.net/hawass/Press%20Releases/new_discoveries_at_saqqara_06-08.htm
- <http://www.geology.cz/aplikace/encyclopedia/term.pl?hustota>

Seznam obrazové přílohy

Obr. č. 1 - Výroba sarkofágu v hrobce Meresanch III. (fotografie: G. A. Reisner, BMFA XXV, 1927, fig. 12, překres: P. Maříková Vlčková, et al., Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů, Praha 2009, 21, obr. 5)

Obr. č. 2 – Transport sarkofágu v hrobce Senedjemiba Intiho (fotografie: Brovarski, E., The Senedjemib Complex. Part 1, The Mastabas of senedjemib Inti (G2370), Khnumenti (G2374), and Senedjemib Mehi (G2378). Giza Mastabas 7, Boston, 2001, Pl. 79, překres: K. R. Lepsius, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Denkmäler des Alten Reichs. Leipzig 1900, Blatt 39-81, 76 (Grab 27))

Obr. č. 3 – Dokončené rakve v hrobce Ijmeriho (K. R. Lepsius, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Denkmäler des Alten Reichs. Leipzig 1900, Blatt 39-81, 49b (Grab 16))

Obr. č. 4 – Výroba sarkofágu v hrobce Chuenry (W. S. Smith, A history of Egyptian sculpture and painting in the Old Kingdom, London 1946, 166, 49b)

Obr. č. 5 – Leštění sarkofágu v hrobce Wepemnofreta (S. Hassan, Excavations at Giza, sv. 2, Oxford 1936, 179, fig. 219)

Obr. č. 6 – Motiv palácové fasády na vaně sarkofágu Ptahsedžefy (S. Hassan, Excavations at Giza, sv. 1, Oxford 1932, Pl. LXI)

Obr. č. 7 – Motiv leopardí kůže na víku sarkofágu n. 54934 (H. Gauthier, Le sarcophage n° 6007 du musée du Caire, ASAE XXX, Le Caire 1930, 174-183, Pl. III)

Obr. č. 8 – Motiv Anupa na víku sarkofágu královny Meresanch II. (Donadoni-Roveri, A. M., I Sarcofagi egizi dalle origini alla fine dell' antico regno, Řím 1969, Tav. XXXI)

Obr. č. 9 – Motiv sedmi posvátných olejů na stěně vany Mereriho (S. Hassan, S., Excavations at Saqqara. Vol. III. Mastabas of princess Hemet-R' and others, Cairo 1975, Pl. XXI)

Obr. č. 10 – Motiv hlavy na severní stěně sarkofágu Hemetry (S. Hassan, S., Mastabas of princess Hemet-R' and others, Cairo 1975, Pl. IV E)

Obr. č. 11 – Motiv nepravých dveří na sarkofágu Intiho (archiv Českého egyptologického ústavu FF UK)

Seznam tabulek a grafů

Schéma č. 1 – Typologie víka (podle A. M. Donadoni-Roveri, I sarcofagi egizi dalle origini alla fine dell' antico regno, Roma 1969, 62-66)

Schéma č. 2a,b – Typologie usazení víka na vanu (podle A. M. Donadoni-Roveri, sarcofagi egizi dalle origini alla fine dell' antico regno, Roma 1969, 66-8, fig. 12-14)

Graf č. 1 – Společenské postavení majitelů sarkofágů

Graf č. 2 – Materiály

Graf č. 3 – Typologie

Graf č. 4 – Výzdoba

Graf č. 5 – Vnější rozměry

Graf č. 6 – Vnitřní rozměry

Graf č. 7 – Hmotnost

Tabulka č. 1 – Tituly s četností výskytu 15 a vyšší

Tabulka č. 2 – Objem vnitřního prostoru (popisná statistika)

Tabulka č. 3 – Hmotnost sarkofágu (popisná statistika)

Tabulka č. 4 – Rozmístění hrobek se sarkofágy

Tabulka č. 5 – Panovnické sarkofágy